

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ΄

Η ΕΝΩΣΙΣ ΤΩΝ ΠΑΡΙΣΤΡΙΩΝ ΗΓΕΜΟΝΙΩΝ (1856—62)

Διὰ τοῦ ἐν Παρισίοις συνεδρίου δὲν ἔληξαν αἱ ἀνωμαλίαι τῆς ἐγγύς Ἀνατολῆς. Ἀπ' ἐναντίας δὲ εἶχε ληφθῆ διὰ διαφόρων ἄρθρων ῥητὴ πρόνοια περὶ τῆς διαρρυθμίσεως τῶν κατὰ τὰς δύο Ἡγεμονίας. Τὸ ῥωμανικὸν ζήτημα ἀπέβη πάραυτα τὸ πρόγραμμα τῆς ἡμέρας, καὶ ἡ κοινὴ προσοχὴ ἐστράφη ἀπὸ τῆς Κριμαίας εἰς τὸν κάτω Δούναβιν.

Ἡ ἔνωσις τῆς Βλαχίας καὶ τῆς Μολδαβίας εἶχε προβῆ βαθμιαίως ὄριμάζουσα. Δύο ἄρθρα τοῦ Ὁργανικοῦ κανονισμοῦ εἶχον προ-παρασκευάσει τὴν δυνατὴν ἐπίτευξιν αὐτῆς, καὶ ὁ Καβούρ εἶχεν ἀνακαλέσει τὸ γεγονός τοῦτο εἰς τὴν μνήμην τῶν συναδέλφων αὐτοῦ ἐν τῷ συνεδρίῳ. Ὁ Μπιμπέσκου, γενόμενος πρῶτος εἰσηγητῆς ἐνεργείας, ἥτις ἤγαγεν ἀργότερον διὰ τοῦ Βίσμαρκ εἰς τὴν ἔνωσιν τῆς Γερμανίας, κατήργησε τὸν τελωνειακὸν φραγμὸν μεταξὺ τῶν δύο Ἡγεμονιῶν οὕτως, ὥστε τὸ ἐξῆς «ὁ ἀνίσχυρος ποταμὸς Μίλκοβ» δὲν ἐχώριζε πλέον τὴν ἀμοιβαίαν αὐτῶν ἐμπορικὴν ἐπικοινωνίαν. Ἡ δ' ἐπανάστασις τοῦ 1848 ἔτι μᾶλλον ἐνίσχυσε τὴν ἰδέαν τῆς ἐνώσεως, καὶ οἱ εἰς Παρισίους προσφυγόντες ἐπέδρασαν ἐπὶ τὸ πνεῦμα τοῦ Ναπολέοντος Γ', ὅστις ἐν τῇ ἐνώσει διεγίνωσκε φραγμὸν ἐναντίον τῆς προχωρήσεως τῆς Ῥωσίας. Ῥωμανικὸν φυλλάδιον, δημοσιευθὲν ἐν Παρισίοις, συνηγόρει ὑπὲρ τῆς ἐκλογῆς κοινῆς ἡγεμόνος ἀμφοτέρων τῶν ῥωμανικῶν πολιτειῶν, καὶ ἐν τῇ κατὰ τὸ ἔτος 1855 συνδιασκέψει τῆς Βιέννης ἢ γαλλικὴ κυβέρνησις προέτεινε τὴν ἔνωσιν αὐτῶν ὡς τὴν ἀρίστην λύσιν, ἐν ᾗ ἀπ' ἐναντίας ἡ Τουρκία, ὑποστηριζομένη ὑπὸ τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Αὐστρίας, ἀντετάχθη εἰς αὐτήν. Διαρκοῦντος δὲ τοῦ συνεδρίου τῶν Παρισίων ὁ Ναπολέων Γ' ἐξέφρασε τὴν γνώμην, ὅτι ὁ μόνος τρόπος τῆς πληρώσεως τῶν πόθων τοῦ μολδαβικοῦ καὶ τοῦ βλαχικοῦ λαοῦ ἦτο ἡ ὑπὸ ξένον ἡγεμόνα ἔνωσις αὐτῶν, τηρουμένης τῆς ἐπικυριαρχίας τοῦ σουλτάνου. Ὁμοίως δ' ἡ βασίλισσα Βικτωρία συνηγόρει ὑπὲρ κληρονομι-

κῆς μοναρχίας, καὶ ὁ Κλάρενδων ἀπεδέχετο μετὰ τοῦ Ναπολέοντος, ὅτι τοιοῦτο μὲν σχέδιον θὰ ἦτο ἴσως ἡ ἀρίστη λύσις τοῦ περὶ τῶν Ἡγεμονιῶν ζητήματος, ἀλλ' ὅτι ἡ ἐκλογή ξένου ἡγεμόνος ἐμελλε νὰ δημιουργήσῃ δευτέραν Ἑλλάδα πλησίον τῶν ῥωσικῶν συνόρων, ἐπειδὴ, καθ' ἃ ἀπεφαίνεται ὁ Ἄγγλος πολιτευτὴς, ξένος ἡγεμὼν, ἂν μὲν ἦτο καθολικὸς, ἤθελεν ἀναγκασθῆ ἔνεκα τῶν ἐπιθέσεων τοῦ ὀρθοδόξου αὐτοῦ κλήρου νὰ κλίνη πρὸς τὴν Ῥωσίαν, ἂν δὲ ὀρθόδοξος, ἐμελλεν ἐθελουσίως νὰ ῥέπῃ πρὸς αὐτήν. Ἄλλ' ὅτε ὁ Βαλέφσκης προέθηκε τὸ ζήτημα ἐν τῷ συνεδρίῳ τῶν Παρισίων καὶ συνηγόρησεν ὑπὲρ τῆς ἐνώσεως, ὁ μὲν Κλάρενδων καὶ ὁ Ὁρλώφ ὑπεστήριξαν αὐτὸν, ἀλλ' οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς Τουρκίας καὶ τῆς Αὐστρίας ἀντέστησαν, ὡς εἰκὸς. Τούτων ὁ τῆς Αὐστρίας προέτεινεν, ὅπως ἐρωτηθῆ ἡ γνώμη τοῦ λαοῦ τῶν δύο ἐπαρχιῶν, καὶ ἡ ἰδέα αὕτη ἔγεινε δεκτὴ. Ἀπὸ τῆς ὥρας δ' ἐκείνης τὸ ἀποτέλεσμα ἐξηρτᾶτο ἐκ τῆς ἐκλογικῆς δεξιότητος τῶν ἀντιπάλων φατριῶν καὶ ἐκ τοῦ βαθμοῦ τῆς πίεσεως, ἣν θὰ ἠδύνατο νὰ ἐξασκήσῃ ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις καὶ ἡ ἄδεια τῆς Γαλλίας.

Ἡ ἑπταετὴς προθεσμία τῆς ἀρχῆς τῶν δύο ἡγεμόνων, ἡ προδιαγραφείσα ὑπὸ τῆς συμβάσεως τοῦ Μπάλτα Λιμάν, ἔληξε τῷ 1856, καὶ ἀντὶ τοῦ Στιρμπέγιου καὶ τοῦ Γρηγορίου Γκίκα, ἀμφοτέρων ἀφιλοκερδῶν ὑπερμάχων τῆς ἐνώσεως, ἡ Πύλη διώρισε δύο γενικοὺς διοικητὰς, τὸν Ἀλέξανδρον Γκίκαν, τὸν γηραιὸν καὶ ἀνίκανον ὀσποδάρων τὸν ἐν ἔτει 1842 παυθέντα καὶ τὸν Θεόδωρον Μπάλσαν, οὗ ὁ ζῆλος ἐναντίον τῆς ἐνώσεως εἶχεν αὐξηθῆ ὑπὸ τῆς ἐπιθυμίας νὰ γείνη ἡγεμὼν χάριν ἀμοιβῆς τῶν ὑπηρεσιῶν πρὸς τοὺς προστάτας αὐτοῦ. Ἦτο φανερὸν εἰς πάντας, ὅτι ὁ πραγματικὸς ἀγὼν ἐμελλε νὰ διεξαχθῆ ἐν Μολδαβίᾳ, ἥτις, ἅτε οὐσα ἡ μικροτέρα Ἡγεμονία, εἶχε νὰπολέσῃ οὐκ ὀλίγα διὰ τῆς ἐνώσεως, ἐπιφερούσης, ὡς εἰκὸς, τὸν ὑποβιασμὸν τοῦ Ἰασίου ἀπὸ τοῦ ἀξιώματος πρωτευούσης εἰς τὴν τάξιν ἐπαρχιακῆς πόλεως. Ἀλλὰ πρὶν ἢ ἐγκαταλίπῃ αὐτόθι τὴν ἀρχὴν ὁ Γρηγόριος Γκίκας εἶχε παρασκευάσει τὴν ὁδὸν τῆς ἐνωτικῆς ἰδέας διὰ τοῦ διορισμοῦ τῶν ὀπαδῶν αὐτοῦ ὡς νομαρχῶν, ἐν ᾧ ἀφ' ἑτέρου ὁ ἡγεμὼν τῆς Βλαχίας Στιρμπέγιου εἶχεν ἀπευθύνει εἰς τὸν Ναπολέοντα Γ' ὑπόμνημα ὑπὲρ τοῦ διορισμοῦ ξένου κληρονομικοῦ ἡγεμόνος. Ὁ δὲ Μπάλσας ἐματαίωσε τὸ ἔργον τοῦ προκατόχου, ὑποκαταστήσας ὡς νομάρχας ἀντὶ τῶν ἐνωτικῶν ὀπαδῶν τοῦ χωρισμοῦ τῶν Ἡγεμονιῶν καὶ συλλέξας ὑπογραφὰς ἐναντίον τῆς ἐνώ-

σεως. Ὅπισθεν δὲ τῶν διαδραματιζομένων ἴσταντο κατὰ τὸ σῆμα-θες οἱ πρόξενοι τῶν δυνάμεων, τῶν μὲν Αὐστριακῶν βοηθούτων τοὺς ἐργαζομένους ἐναντίον τῆς ἐνώσεως, τοῦ δὲ Γάλλου προξένου Βίκτωρος Πλάς προστατεύοντος τοὺς ἐνωτικούς καὶ αὐτοῦ προστατευομένου ὑπὸ τοῦ Θουβενέλ, ὃν εἶδομεν ἐπ' ἐσχάτων ὡς πρέσβυν τῆς Γαλλίας ἐν Ἀθήναις, ἀλλ' ὅστις τότε ἐπρέσβευεν ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ὁ θάνατος τοῦ Μπάλσα, ἡ ἐκκένωσις τῶν Ἡγεμονιῶν ὑπὸ τῶν αὐστριακῶν στρατευμάτων καὶ ἡ κατὰ Μάρτιον τοῦ 1857 ἀφίξις τῆς διεθνούς ἐπιτροπείας τῆς ὑπὸ τῆς συνθήκης τῶν Παρισίων κατασταθείσης δὲν ἠλάττωσαν τὸν ἀνταγωνισμόν. Ὁ νέος γενικὸς διοικητὴς Νικόλαος Βογορίδης, υἱὸς τοῦ κατὰ τὰ ἔτη 1821 καὶ 1822 περιβληθέντος τὴν αὐτὴν ἀρχὴν καὶ κατόπιν ἀναδειχθέντος ἡγεμόνος τῆς Σάμου, δὲν ἐτήρησε τὴν ὑπ' αὐτοῦ δοθεῖσαν ὑπόσχεσιν, καθ' ἣν ἐμελλε νὰ σεβασθῆ τὰς ἐκδηλώσεις τῆς λαϊκῆς θελήσεως. Καὶ ἐξελέχθησαν μὲν δύο διβάνια, πρὸς τὸν εἰδικὸν τοῦτον σκοπὸν συγκληθέντα καὶ ἀποτελούμενα τὸ μὲν ἐξ ἑκατὸν δώδεκα Βλάχων, τὸ δὲ ἐξ ὀγδοήκοντα καὶ τεσσάρων Μολδαβῶν πληρεξουσίων, ἀλλ' οἱ ἐκλογικοὶ κατάλογοι τῆς Μολδαβίας εἶχον παρασκευασθῆ κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε οἱ γαιοκτήμονες καὶ οἱ ἔχοντες ἐπιτήδευμα εἶχον δεκατευθῆ, ἅπαντας δὲ τοὺς ἄλλους ἐκλογεῖς ἐξουδετέρονεν ὀγκώδης πλειονοψηφία 167.222 ἀμαθῶν καὶ εὐκόλως παρασυρομένων χωρικῶν. Καὶ ὁ μὲν Ναπολέων διεμαρτυρήθη καὶ ἠπειλήσεν, ὅτι θάποσύρῃ τὸν πρεσβευτὴν αὐτοῦ ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ δὲ Ῥωσία, ἡ Πρωσσία καὶ ἡ Σαρδινία ὑπεστήριξαν αὐτόν· ἀλλ' ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνησις ἀντετάσσετο εἰς τὴν ἔνωσιν, ἣν εἶχε καταστήσει νὰ θεωρῆ ὡς τὸ πρῶτον βῆμα πρὸς διαμελισμὸν τῆς Τουρκίας. Ἀλλὰ συνδιαλλαγή τις ἐπετεύχθη κατὰ τινὰ ἐπίσκεψιν τοῦ Ναπολέοντος εἰς τὰ ἐπὶ τῆς ἀγγλικῆς νήσου Βέκτεως (Wight) ἀνάκτορα τῆς Ὀσβόρνης. Καὶ δὴ ἡ Ἀγγλία προσεχώρησεν εἰς τὴν Γαλλίαν, ὅπως ἀπὸ κοινοῦ ἐνεργήσωσι παρὰ τῇ Πύλῃ περὶ ἀκυρώσεως τῶν ἐκλογῶν ἐν ἀμφοτέραις ταῖς Ἡγεμονίαις. Οὕτως ἡ Γαλλία προῆγε τὸ ζήτημα τῆς ἐνώσεως αὐτῶν. Τὴν φορὰν ταύτην ὁ



Θουβενέλ.

Βογορίδης ὑπῆρξεν ἀμερόληπτος, οὕτω δὲ, γενομένων ἐλευθέρων ἐκλογῶν ἐν Μολδαβίᾳ, τὸ ἐκλεχθὲν διβάνιον περιελάμβανε μόνον δύο ἀνθενωτικούς. Διὰ τῆς καταπληκτικῆς ταύτης πλειονοψηφίας ἔγεινε δεκτὴ πρότασις συμπεριλαμβάνουσα τὰς τέσσαρας καιρίας διατάξεις τοῦ μολδαβικοῦ χάρτου, ἥτοι τὴν αὐτονομίαν καὶ οὐδετερότητα τῶν δύο Ἡγεμονιῶν, τὴν ἔνωσιν αὐτῶν εἰς ἓν καὶ μόνον κράτος, τὴν ἐπιλογὴν τοῦ ἡγεμόνος αὐτῶν μεταξὺ τῶν μελῶν τῶν βασιλευόντων ἐν Εὐρώπῃ οἰκῶν ἐπὶ τῷ ὄρφ, ὅτι οἱ κληρονόμοι αὐτοῦ ἔμελλον νὰ σπασθῶσι τὸ ὀρθόδοξον θρήσκευμα, καὶ τὴν κατάστασιν ἑνὸς καὶ μόνου κοινοβουλίου. Αἱ αὐταὶ δὲ τέσσαρες διατάξεις διευτυπώθησαν ὑπὸ τοῦ διβανίου τῆς Βλαχίας, ἐν τῷ ὁποίῳ οἱ δύο προϋπάρχοντες ἡγεμόνες, ὁ Μπιμπέσκου καὶ ὁ Στριμπέγιου, ἐθυσίασαν τὰς πιθανότητας ἰδίας ἑαυτῶν ἐνδεχομένης ἀναδείξεως ὑπὲρ ξένου, οὗ ὁ διορισμὸς ἔμελλε νὰ κατασιγάσῃ ἐπιχωρίους ἀντιζηλίας. Οὕτω τὰ διβάνια ἔδωκαν τὴν προσήκουσαν ἀπάντησιν εἰς τὰς ἀντιρρήσεις τῆς Αὐστρίας καὶ τῆς Τουρκίας, καθ' ἃς οἱ λαοὶ τῶν δύο Ἡγεμονιῶν ἐπεθύμουν νὰ μείνωσι κεχωρισμένοι. Ἦτο δὲ τώρα πλέον καθῆκον τῶν δυνάμεων συμφώνως πρὸς τὴν συνθήκην τῶν Παρισίων νὰ ἐξετάσωσι τὴν ἔκθεσιν τῆς ἐπιτροπείας καὶ νὰ συντάξωσι σύμβασιν περὶ τῆς ὀριστικῆς διοργανώσεως τῶν δύο ἐπαρχιῶν.

Ἡ σύμβασις αὕτη, ὑπογραφεῖσα ἐν Παρισίοις τῇ 7 Αὐγούστου 1858, ἐστηρίχθη ἐπὶ τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Ναπολέοντος εἰς Ὀσβόρνην μᾶλλον ἢ ἐπὶ τῶν ψηφισμάτων τῶν παριστρίων διβανίων. Μάτην ὅτε Γλάδστων καὶ ὁ μέλλων λόρδος Σώλσβωρου συνηγόρησαν ὑπὲρ ἐνώσεως ὅτε Δισραέλης καὶ ὁ Γλάδστων ἀντετάχθησαν εἰς αὐτήν. Χάρις δ' εἰς τὸν συμβιβασμὸν τὸν ἐπιτευχθέντα μεταξὺ τῆς ἀγγλικῆς κυβερνήσεως καὶ τῆς γαλλικῆς ἔγεινε δεκτὸν σχέδιον διοργανώσεως, ὅπερ οὔτε ἔνωσις ἦτο οὔτε χωρισμὸς. Καὶ δὴ αἱ δύο ἐπαρχίαι ἔμελλον νὰ ὀνομάζωνται τὸ ἐξῆς «Ἡνωμέναι Ἡγεμονίαι τῆς Μολδαβίας καὶ Βλαχίας» καὶ ἔμελλον νὰ ἐξακολουθήσωσι διαμένουσαι ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχίαν τοῦ σουλτάνου καὶ τὴν ἀπὸ κοινοῦ ἐγγύησιν τῶν δυνάμεων τῶν συνυπογραψασῶν τὴν συνθήκην τῶν Παρισίων. Ἡ δὲ Φοξάνη, ἥ ὡς ἐκ τῆς θέσεως αὐτῆς ἀποτελοῦσα τὸ ἀμοιβαῖον σύνορον, ἐξελέχθη ὡς ἔδρα κεντρικῆς ἐπιτροπείας, συγκειμένης ἐξ ὀκτῶ Βλάχων καὶ ὀκτῶ Μολδαβῶν καὶ σκοπὸν ἐχούσης τὴν παρασκευὴν νόμων κοινῶν διὰ τὰς δύο Ἡγεμονίας, καὶ ὡς ἔδρα ὁμοσπονδιακοῦ ἐφετείου. Καὶ οἱ μὲν στρατοὶ ἔμελλον νὰ τύχωσι τῆς αὐτῆς διορ-

γανώσεως καὶ νὰ ἐνῶνται ἐν περιπτώσει ἀνάγκης ὑπὸ ἓνα κοινὸν ἀρχηγόν, διοριζόμενον ἐκ περιτροπῆς ὑπὸ ἑκατέρου ἡγεμόνος· ἀλλ' ἑκάτερα τῶν Ἡγεμονιῶν ἔμελλε νὰ ἐξακολουθήσῃ ἔχουσα ἰδίαν σημαίαν μετὰ τῆς προσθήκης κυανοῦ ἐπισείοντος, κοινοῦ εἰς ἀμφοτέρας. Ἄλλ' αἱ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἦττον ἐνωτικαὶ αὐταὶ διατάξεις ἀντεσταθμίζοντο ὑπὸ τινῶν καθαρῶς ἀνθενωτικῶν καθορισμῶν, ὁποῖα ἢ ἐκλογὴ δύο ἰσοβίων ὀσποδάρων καὶ ἢ ἴδρυσις δύο βουλῶν ἐκλεγομένων διὰ νέου διατάγματος ἔχοντος ἑπταετῆ ἰσχύν· εἰς αὐτὰς δ' ἀνετίθετο ἢ ψήφισις νόμων εἰδικῶν δι' ἑκατέραν Ἡγεμονίαν. Ὁ δ' εἰς τὴν Τουρκίαν πληρωτέος φόρος ὠρίσθη εἰς 1.500.000 γρόσια διὰ τὴν μικροτέραν Μολδαβίαν καὶ εἰς 2.500.000 διὰ τὴν μεγαλειτέραν Βλαχίαν, ἀρχαὶ δὲ παραδεδεγμένα παρὰ τοῖς ἔσπερίοις λαοῖς, ὡς ἢ ἰσότης ἀπάντων τῶν πολιτῶν πρὸ τοῦ εἰσπράκτορος τῶν φόρων καὶ ἢ κατάργησις ἀπάντων τῶν τιμαριωτικῶν προνομίων, ἐξαιρέσεων καὶ μονοπωλίων συνεδυσάθησαν μετὰ τῆς ἀποδοχῆς ἀπάντων τῶν Χριστιανῶν εἰς τὴν ἀπόλαυσιν τελείων πολιτικῶν δικαιωμάτων. Ἀγροτικὴ δὲ μεταρρύθμισις ἔμελλε νὰ βελτιώσῃ παραχορῆμα τὴν τύχην τῶν Ῥωμάνων χωρικῶν. Ἐπικειμένης δὲ τῆς ἐκλογῆς τῶν νέων ἡγεμόνων ὑπὸ τῶν οἰκείων βουλῶν, ἢ προσωρινῆ κυβερνήσεως ἀνετίθη εἰς τρεῖς ἐπιτρόπους, διορισθέντας δυνάμει τῶν ἐπισήμων αὐτῶν ἀξιωματῶν ἐν ἑκατέρᾳ Ἡγεμονίᾳ. Οὕτως ἢ διπλωματία ἐφαντάσθη, ὅτι εἶχε λύσει τὸ ζήτημα τοῦ κάτω Δουνάβεως.

Ἄλλ' ἢ ἀνθρωπίνη φύσις εἶνε ἰσχυροτέρα τῶν ἐκ περγαμηνῆς δεσμῶν, καὶ οἱ πολύτροποι πολιτευταὶ τοῦ Βουκουρεστίου καὶ τοῦ Ἰασίου εὖρον μέσον ὅπως ματαιώσωσι τὰ ἔντεχνα μηχανεύματα τῶν δυνάμεων, ἀγωνιζομένων νὰ διατηρήσωσι κεχωρισμένας τὰς Ἡγεμονίας. Καὶ δὴ ἢ σύμβασις τῶν Παρισίων εἶχε προνοήσει περὶ πολλῶν περιπτώσεων, ἀλλ' οὐχὶ καὶ περὶ τῆς τότε συμβάσεως, τῆς ὑπὸ τῶν βουλῶν ἐκλογῆς ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἀνδρὸς ὡς ὀσποδάρου. Καὶ τὸ μὲν κατ' ἀρχὰς τοιαύτη ἐκλογὴ δὲν ἐπῆλθε καὶ παρ' αὐτοῖς, ἐπειδὴ ἐν Βλαχίᾳ καὶ οἱ τρεῖς ἐπίτροποι, ὧν καθῆκον ἦτο νὰ προβῶσιν εἰς τὰς ἐκλογὰς, ἀντέπραπτον εἰς τὴν ἔνωσιν καὶ εἶχον εὐμενῶς πρὸς τὴν ἐπὶ τὸν θρόνον ἀνάρρησιν τοῦ ἑτέρου τῶν δύο προτέρων ἡγεμόνων, τοῦ Μπιμπέσκου ἢ τοῦ Στριμπέγιου· ἀλλ' ἐν Μολδαβίᾳ δύο τῶν τριῶν ἦσαν ἐνωτικοί, ἀλλ' οὔτε οἱ ἐνωτικοὶ οὔτε οἱ ἀνθενωτικοὶ ἠδύναντο νὰ συμφωνήσωσι περὶ τοῦ οἰκείου αὐτῶν ὑποψηφίου. Εἶχε δὲ σχεδὸν ἤδη φθάσει ἢ κρίσιμος ἡμέρα

καὶ μικροῦ δεῖν εὔρισκε τοὺς ἐνωτικούς ἀναποφασίστους, ὅτι ἐν κοινοπολιτικῇ τινι συναθροίσει ἐν Ἰασιῶν ὁ Πιζόσκη ἐστήριξε τὰ νῶτα ἐπὶ τῆς θύρας, κρατῶν πιστόλιον ἀνὰ χειρᾶς, καὶ ἠπειλήσει ναυτοκτονήσῃ, ἂν οἱ συνάδελφοι δὲν ἤρχοντο εἰς λογικὰς σκέψεις πρὶν ἢ ἀποχωρήσωσιν ἐκ τοῦ δωματίου. Ταυτοχρόνως δὲ προέτεινε νέον ὑποψήφιον, τὸν συνταγματάρχην Κούζαν, Μολδαβὸν ἐκ Γαλαζίου, καταγόμενον ἐκ μικροῦ οἴκου εὐπατριδῶν, ὅστις εἶχε παράσει δύο θύματα ὑπὲρ πατρίδος. Εἶχε δὲ τότε ὁ Κούζας, ὅστις ἦτο ὑπουργὸς τῶν στρατιωτικῶν, ἡλικίαν τριάκοντα καὶ ἑννέα ἐτῶν· εἶχε σπουδάσει τὰ νομικὰ ἐν Παρισίοις, εἶχε ὑπηρετήσῃ ἐν τε τῷ δικαστηρίῳ καὶ τῷ στρατῷ καὶ εἶχε ἀποβῆ δημοφιλῆς ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ Βογορίδου, ἀποποιηθεὶς νὰ δεχθῆ τὴν νομαρχίαν τοῦ Γαλαζίου ἐν διαμαρτυρίᾳ ἐναντίον τῶν παρανομιῶν τοῦ προϊσταμένου. Καὶ τὸ μὲν Γαλάζιον εἶχε ἐκλέξει αὐτὸν ἀρτίως βουλευτὴν, ἢ δὲ βουλὴ εἶχε ἀναδείξει αὐτὸν ὁμοφώνως τῇ 5 Ἰανουαρίου ἡγεμόνα. Ἐναπέκειτο δὲ ἡ ἐξασφάλισις τῆς ἐκλογῆς αὐτῆς ὑπὸ τῆς ἐν Βλαχίᾳ βουλῆς, ἐν ἣ εἶχον τὴν πλειονοψηφίαν οἱ περὶ τὸν Μπιμπέσκου. Εὐτυχῶς οἱ Βλάχοι εἶχον ἀναμείνει νὰ ἴδωσι πῶς ἤθελον ψηφίσει οἱ Μολδαβοὶ, καὶ Μολδαβὸς τις πρόξενος εἶχε βεβαιώσει αὐτοὺς, ὅτι ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ῥωσία εἶχον εὐνοικῶς πρὸς τὸν Κούζαν καὶ ἤθελον ἀναγνωρίσει τὸ τετελεσμένον γεγονός τῆς διπλῆς αὐτοῦ ἐκλογῆς. Τὴν ἡμέραν τῆς ψηφοφορίας ἐν Βουκουρεστίῳ οἱ ἐνωτικοὶ διωργάνωσαν διαδήλωσιν τοῦ λαοῦ ὑπὲρ αὐτοῦ. Ὁ ὄχλος εἰσῆλασεν εἰς τὰς στοὰς τῆς βουλῆς, καὶ οἱ κρεοπῶλαι ἠκόνιζον τὰς μαχαίρας αὐτῶν κατὰ τρόπον ἐμφρανῆ. Τὸ δὲ πρακτικὸν τοῦτο ἐπιχείρημα ἐνισχύθη δι' ἐκκλήσεως παρορμώσεως τοὺς μὲν πατριώτας νὰ ψηφίσωσιν ὑπὲρ τῆς ἐνώσεως διὰ τῆς ἐκλογῆς τοῦ Κούζα, τοὺς δὲ ὀπαδοὺς τοῦ Μπιμπέσκου, τοῦ προτέρου αὐτοῦ συνηγόρου, νὰ ὑποστηρίξωσι τὴν τοιαύτην ἐκλογὴν. Πίσεις καὶ ἀρχαὶ ὑπερίσχυσαν,



Ἀλέξανδρος Ἰωάννης Κούζας.

καὶ ἡ βουλὴ τῆς Βλαχίας ἐξέλεξεν ὁμοφώνως τῇ 24 Ἰανουαρίου τὸν Κούζαν. Ὁ νέος ἡγεμὼν ἀνέλαβε τὴν ἀρχὴν ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἀλεξάνδρου Ἰωάννου Α'. Ἡ ἐν τῷ προσώπῳ κοινοῦ ἡγεμόνος ἔνωσις εἶχε συντελεσθῆ.

Ἡ ἐκλογὴ εἶχε συμπέσει πρὸς καιρὸν εὐνοϊκὸν ἐν τῇ διεθνῇ πολιτικῇ καταστάσει. Ἡ μὲν Αὐστρία, ἢ ἑτέρα τῶν κυρίως πρὸς τὴν ἔνωσιν ἀντιστρατευομένων δυνάμεων, δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπέμβῃ ἔνεκα τοῦ πρὸς τὴν Ἰταλίαν πολέμου, καὶ ὁ Κούζας εἶχε ἀρτί προβῆ εἰς μυστικὴν συμφωνίαν μετ' ἀπεσταλμένου τοῦ Κοσσουθ χάριν συμπράξεως μετὰ τῶν Οὔγγρων πατριωτῶν, ἧς ἀμοιβὴ ἔμελλε νὰ εἶνε ἡ κατάληψις τῆς Βουκοβίνας. Ἡ δὲ Ἀγγλία ἀπέσυρε τὴν ἀντίστασιν αὐτῆς, καὶ περὶ τὰ τέλη τοῦ 1861 ὁ Κούζας ἔγεινε δεκτὸς ἐν Κωνσταντινουπόλει, καὶ αἱ δυνάμεις αἱ ὑπογράψασαι τὴν συνθήκην τῶν Παρισίων ἀνεγνώρισαν τὴν ἔνωσιν. Ἡ κεντρικὴ ἐπιτροπεία τῆς Φοσχάνης κατηργήθη· αἱ δὲ δύο βουλαὶ καὶ οἱ ὑπουργοὶ οἱ ὄντες ἐν λειτουργίᾳ ἀπὸ τῆς ἐκλογῆς τοῦ Κούζα συνεχωνεύθησαν, καὶ ἡ ἔδρα τῆς κυβερνήσεως μετετέθη εἰς τὸ Βουκουρέστιον. Τῷ δὲ 1862 συνῆλθεν ἡ πρώτη ἠνωμένη Ῥωμανικὴ βουλὴ. Ἀναμετροῦντες δὲ τὸ παρελθὸν, ὀφείλομεν νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ὁ Γλάδστων καὶ ὁ Σῶλσβαρ εἶχον δίκαιον ὄντες ὑπέρμαχοι τῆς ἐνώσεως, ἥτις ἤγαγεν εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ νῦν ἰσχυροῦ καὶ ἀκμαίου βασιλείου τῆς Ῥωμανίας.

Σχεδὸν δὲ κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον, καθ' ὃν ὁ Κούζας εἶχε ἀνέλθει τὸν θρόνον τῶν ἠνωμένων Ῥωμανικῶν Ἡγεμονιῶν, ὁ Ἀλέξανδρος Καραγεώργεβιτς ἠναγκάσθη νὰ ἐγκαταλίπη τὸν τῆς Σερβίας. Ἡ οὐδετερότης αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου εἶχε ἐπαγάγει, καθ' ἃ εἶπεν εἰς τὸν λαὸν αὐτοῦ, ὡς ἀνταμοιβὴν τὰ εἰς τὴν Σερβίαν εὐνοϊκὰ ἄρθρα τῆς συνθήκης τῶν Παρισίων, ἅτινα μεγάλως ἐξουδετέρωσαν τὸ τουρκικὸν δικαίωμα τῆς φρουρᾶς. Ἀλλὰ τὸ φιλαστριακὸν ἐκεῖνο πρόγραμμα τὸ ἐλκύσαν ὑπὲρ αὐτοῦ τὴν συμπάθειαν τῶν ἐσπερίων δυνάμεων, ἀλλὰ μὴ καταστήσαν αὐτὸν ἀγαπητὸν εἰς τὸν ἴδιον ἑαυτοῦ λαὸν, ἦτο τότε ἦττον ἀρεστὸν εἰς μίαν τῶν δυνάμεων ἔνεκα τῶν στενῶν μετὰ τὸν Κριμαϊκὸν πόλεμον σχέσεων τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ῥωσίας. Οὕτω καθ' ὃν χρόνον ἐν Βελιγραδίῳ οἱ πρόξενοι τῶν δύο τούτων δυνάμεων συνέπραττον νῦν ἐναντίον τῆς αὐστριακῆς ἐπιδράσεως ἀνεκαλύφθη μετὰ τῶν γερουσιαστῶν συνωμοσία χάριν ἐκθρονίσεως τοῦ Ἀλεξάνδρου διὰ τὸν λόγον, ὅτι ἦτο νευρό-

σπαστον τῆς Αὐστρίας. Ἀφροντιστῶν δὲ ὁ ἡγεμὼν περὶ τοῦ ἄρθρου ἐκείνου τοῦ συνταγματικοῦ χάρτου τοῦ 1838, καθ' ὃ ὠρίζετο, ὅτι γερουσιασταὶ δὲν ἠδύναντο νὰ ὑποστῶσι ποινὴν ἄνευ τῆς συναιρέσεως τῆς Πύλης, ἐφυλάκισε τοὺς γερουσιαστὰς, δικασθέντας ἐπὶ ἐσχάτῃ προδοσίᾳ. Τούτων ἑπτὰ κατεδικάσθησαν εἰς θάνατον, ἀλλ' ἡ ποινὴ ἠλαττώθη εἰς ἰσόβιον εἰρκτὴν. Ἄλλ' ἡ παράνομος αὕτη πράξις προεκάλεσε τὴν ἐπέμβασιν τῆς Πύλης, ἣτις ἔστειλεν ἐπίτροπον εἰς Βελιγράδιον, ὅπως προβῆ εἰς ἀνακρίσεις. Ἐπὶ τούτοις δ' ὁ ἡγεμὼν ὑπεχώρησεν, ἠλευθέρωσε τοὺς αἰχμαλώτους, ἀπέδωκεν εἰς τοὺς ἐκπεσόντας γερουσιαστὰς τὸ ἀποβληθὲν ἀξίωμα, καὶ ἐσχημάτισε γαλλόφιλον ὑπουργεῖον, οὗ κυριώτατα μέλη ἦσαν ὁ Βοῦτσιτς καὶ ὁ Γκαρασάνιν. Ἄλλ' ἡ γερουσία, διεκδίκησασα οὕτω τὰ δικαιώματα αὐτῆς ἀπέναντι τοῦ ἡγεμόνος, ἐζήτησε νὰ ταπεινώσῃ αὐτὸν καὶ νὰ μεταβάλῃ τὴν σερβικὴν πολιτείαν εἰς βενετικὴν ὀλιγαρχίαν. Πρότασις τρις γενομένη δεκτὴ ὑπὸ τῆς γερουσίας ὄφειλε νὰ καταστῇ αὐτεπαγγέλτως νόμος καὶ ἄνευ τῆς ἐγκρίσεως τοῦ ἡγεμόνος· οὕτω δ' ἔμελλε νὰ καταργηθῇ κατ' οὐσίαν ἡ ἀρνησικυρία αὐτοῦ. Κατὰ τὸν χρόνον δ' ἐκεῖνον ἐπεισόδιον μεταξὺ τῆς ἀγγλικῆς κυβερνήσεως καὶ τῆς Πύλης ἐπηύξησε τὰς ὑφισταμένας δυσκολίας. Καὶ διὴ ὁ Ἄγγλος πρόξενος Fonblanque ἐκάθητο ἡμέραν τινὰ εἰς τὸ πρᾶνὲς τοῦ τουρκικοῦ φρουρίου τοῦ Βελιγραδίου, τὸν ὠραῖον περίπατον τὸν γνωστότατον εἰς πάντα νεώτερον ἐπισκέπτῃν τῆς πόλεως ὑπὸ τὸ τουρκικὸν ὄνομα Καλιμεγδάν. Ἐν ᾧ δ' εἰστία τοὺς ὀφθαλμοὺς εἰς τὴν μεγαλοπρεπῆ θέαν τοῦ ποταμοῦ καὶ τῆς πεδιάδος τῆς ἐκτεινομένης πρὸ αὐτοῦ, ὑπέστη ἐπίθεσιν καὶ ἐτραυματίσθη ὑπὸ Μουσουλμάνου στρατιώτου, ἀνήκοντος εἰς τὴν τουρκικὴν φρουράν. Ἄλλοι δὲ Ἀλβανοὶ ἐπειράθησαν νὰ καταρρίψωσι τὸν ἰστὸν τῆς σημαίας ἀπὸ τῆς προσόψεως τοῦ προξενείου, καὶ ὁ σὶρ Ἐρρίκος Bulwer, ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρέσβυς τῆς Ἀγγλίας, ὅστις συνέπεσε νὰ εὐρίσκηται ἐν Σεμλίνῳ, ἠξίωσεν ἱκανοποιήσιν παρὰ τῆς Πύλης, ἥς καὶ ἔτυχεν. Ἄλλ' αἱ ἐνέργειαι τοῦ Bulwer δὲν περιορίσθησαν εἰς ταῦτα καὶ μόνα· ἦλθεν εἰς ὁμιλίαν μετὰ τῶν Σέρβων ἡγετῶν, καὶ λέγεται, ὅτι συνεβούλευσεν αὐτοὺς νὰ καλέσωσιν ἐθνικὴν συνέλευσιν, τὴν συνήθη ἀγγλικὴν πανάκειαν, χάριν συζητήσεως τῶν κακῶν, ἅτινα ἔπασχεν ἡ χώρα αὐτῶν. Τοιαύτη συνέλευσις δὲν εἶχε συγκροτηθῆ ἐπὶ δεκαετίαν, οὐδ' εἶχε ποτε συνέλθει συνέλευσις ἐκλεγομένη ὑπὸ τῶν φορολογουμένων κατὰ τὸ εὐρωπαϊκὸν σύστημα. Ἄλλὰ παρὰ

τὰς ἀντιδράσεις τῆς Αὐστρίας καὶ τῆς Τουρκίας συνῆλθεν ἐν Βελιγράδιῳ τὸ συνέδριον ἐκεῖνο, κληθὲν ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς συνόδου αὐτοῦ «σκουψίνα τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου» καὶ συνιστάμενον ἐκ πεντακοσίων πληρεξουσίων, καὶ οἱ γερουσιασταὶ ἐπίστευσαν μωρῶς, ὅτι τῇ βοηθείᾳ αὐτοῦ ἔμελλον νὰ παλλαγῶσι τοῦ ἡγεμόνος καὶ ἀντικαταστήσωσιν αὐτὸν διὰ τινος τῶν ὀλιγαρχικῶν, ἴσως τοῦ Γκαρασάνιν.

Τὸ ἀποτέλεσμα ὑπῆρξε πολὺ διάφορον τοῦ προσδοκηθέντος. Ἡ συνέλευσις δὲν ἐπεθύμει τὴν ὑποκατάστασιν ὀλιγαρχικῆς διοικήσεως εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἡγεμόνος· ἠύχετο δὲ μᾶλλον τὴν ἀντικατάστασιν τοῦ ἀρχοντος κυβερνήτου δι' ἀνδρὸς σθεναροῦ. Διὸ, ἀφ' οὗ πρῶτον ἠξίωσεν, ὅπως τὸ ἐξῆς προκαλῆται ἐνιαυσία ἐξέτασις ἀπασῶν τῶν κυβερνητικῶν πράξεων, κατέκρινε τὴν οὐδετερότητα τοῦ ἡγεμόνος ἐπὶ τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου, καὶ ἀπήτησε τὴν παραίτησιν αὐτοῦ. Οἱ τε ὑπουργοὶ καὶ οἱ γερουσιασταὶ συνεβούλευσαν αὐτὸν νὰ ὑποχωρήσῃ· ἀλλ' ἐκεῖνος κατέφυγεν εἰς τὸ τουρκικὸν φρούριον. Ἐπὶ τούτοις δ' ἡ συνέλευσις, ὅπως ἐκφοβήσῃ τοὺς ὀλιγαρχικοὺς, ἐπέμεινε, ὅπως ὁ γηραιὸς Μίλος, ὁ ἦρωσ τοῦ δευτέρου ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶ-



Μίλος Ὀβρένοβιτς.

νος, ἀνακληθῆ ἐκ τῆς ἐν Βουκουρεστίῳ ἐξορίας. Καὶ πρὸς ὧραν μὲν ὁ στρατὸς ἐσκόπησε νὰ προβῆ εἰς ἀντίδρασιν ἐναντίον τῆς συνελεύσεως πρὸς τὸ κοινὸν συμφέρον τῶν δύο προτέρων ἀντιπάλων, τοῦ ἡγεμόνος καὶ τῆς γερουσίας. Ἄλλ' οἱ πολῖται ὑπεστήριξαν τὴν συνέλευσιν, καὶ οἱ πρόξενoi συνεβούλευσαν τὸν ἡγεμόνα νὰ ποδοκιμάσῃ τὸν στρατόν. Τότε ἡ συνέλευσις ἐκήρυξε τὸν Ἀλέξανδρον Καραγεώργεβιτς ἔκπτωτον, καὶ διώρισε προσωρινὴν τριαρχίαν μέχρι τῆς καθόδου τοῦ Μίλος. Οὕτως ὁ λαὸς εἶχεν ἐγκαταλίπει τὸν ἡγεμόνα, καὶ ὑπελείπετο μόνον ἡ ἀπόφασις τῶν δυνάμεων. Καὶ ἡ μὲν Ῥωσία, ἣτις οὐδέποτε εἶχεν ὑπάρξει φίλη αὐτοῦ, ἐνέμεινε εἰς τὸ δικαίωμα τῶν Σέρβων περὶ ἐκλογῆς τοῦ ἰδίου αὐτῶν ἀρχοντος.

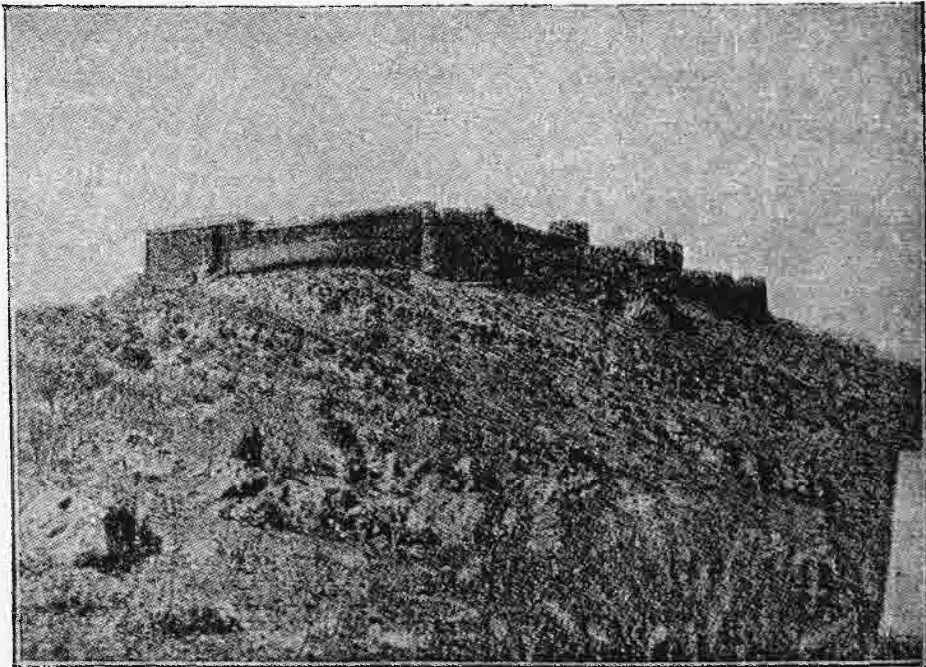
Ἡ δὲ Τουρκία, φοβουμένη τὴν αὔξησιν τῆς δυσαρρεσκείας μεταξὺ τῶν νοτίων Σλάβων, καὶ ἡ Αὐστρία, ἐπιθυμοῦσα, ὅπως τὸ φρούριον τοῦ Βελιγραδίου μὴ περιπέσῃ εἰς τοὺς Σέρβους, φοβουμένους ἀκόμη μὴ παραβιάσωσι τὴν συνθήκην τῶν Παρισίων δι' ἐνόπλου ἐπεμβάσεως, ἐγκατέλιπον ἀμφότεραι τὸν Καραγεώργεβιτς· ὁ δὲ Bulwer ἠγωνίζετο ὑπὲρ διατηρήσεως εἰρήνης. Κατὰ ταῦτα τῇ 22 Δεκεμβρίου ὁ Ἀλέξανδρος παρητήθη, καὶ διαβάς τὸν Δούναβιν ἔφυγεν εἰς Σεμλῖνον. Ἄλλ' ὁ πανοῦργος γηραιὸς αὐτοῦ διάδοχος ἠρνήθη νὰ δεχθῆ τὸ ἀξίωμα τὸ οὕτως ἀποδοθὲν εἰς αὐτὸν ὑπὸ τῶν συμπολιτῶν πρὶν ἢ τύχη τῆς συναιρέσεως τοῦ ἐπικυριάρχου σουλτάνου. Ἡ δὲ Πύλη δὲν ἐδίστασε νὰ ἐπικυρώσῃ τὴν ἐκλογὴν αὐτοῦ, ἀπλῶς παρασιωπήσασα τὰ περὶ τοῦ κληρονομικοῦ χαρακτήρος, ὃν συνεταύτισε μετ' αὐτῆς ἡ σερβικὴ συνέλευσις. Τούτων δὲ γενομένων, ὁ Μίλος ἐπανῆλθε τῇ 25 Ἰανουαρίου τοῦ 1859 ἐν τιμῇ μετὰ τοῦ υἱοῦ Μιχαήλ εἰς τὴν χώραν, ἣν εἶχεν ἐγκαταλίπει ὡς ἐξόριστος πρὸ εἴκοσιν ἐτῶν, καὶ κατήρξατο τῆς δευτέρας αὐτοῦ ἀρχῆς.

Εἶχε δὲ ὁ Μίλος ἡλικίαν ἑβδομήκοντα καὶ ἑννέα ἐτῶν, ὅτε ἀνεδείχθη καὶ πάλιν ἡγεμὼν, καὶ ὁ χαρακτήρ αὐτοῦ δὲν ἦτο πλέον ἱκανὸς, ὅπως ὑποβληθῆ εἰς περιορισμούς. Καὶ δὴ πάραυτα ἐτράπη καὶ πάλιν εἰς τὴν αὐθαιρεσίαν τῆς πρώτης αὐτοῦ ἡγεμονίας, διέλυσε τὴν συνέλευσιν, ἐξώρισε τοὺς κυριωτέρους τῶν ἀντιπολιτευομένων, καὶ ἔρριψε τὸν Βοῦτσιτς εἰς τὴν φυλακὴν, ὅπου ὁ πανίσχυρος ἐκεῖνος ἀρχηγὸς ἀπέθανεν ὑπὸ περιστάσεως μὴ ἀποκλειούσας τὴν ὑπόνοιαν δηλητηριάσεως. Καὶ ὅτε μὲν ἡ Πύλη ἀπῆτησε νεκροψίαν, ὁ Μίλος δὲν ἀπεδέχθη αὐτὴν, ὅτε δ' οἱ πρόξενοι ἐπεσκέφθησαν αὐτὸν ἐπισήμως, ἐδέχθη αὐτοὺς μετ' εὐπροσηγορίας ἅμα καὶ παρηρησίας, εἰπὼν εἰς τὸν πρόξενον τῆς Ἀγγλίας, ὅτι ἐν Σερβίᾳ νόμος ἦτο ἡ θέλησις τοῦ ἡγεμόνος καὶ ὅτι οὔτε ἡ Πύλη οὔτε αἱ δυνάμεις ὄφειλον νὰ προστάττωσιν ἐν αὐτῇ. Συμφώνως δὲ πρὸς τὰς αὐταρχικὰς ταύτας γνώμας κατήργει τὰς ἀποφάσεις τῶν δικαστῶν καὶ ἠύξησε τὴν ἰδίαν ἡγεμονικὴν χορηγίαν, ἐπιμελῶς ἀποκλείων ἐκ τῆς συνελεύσεως ἐκεῖνους, οὓς ἐχαρακτήριζεν ὡς ἀντιπροσώπους εὐρωπαϊκῆς παιδείσεως. Ἄλλ' ἐν τοῖς ἐξωτερικοῖς πράγμασιν ἐπέδειξε πολὺ μεγαλειτέραν σύνεσιν, ἀποσιτὰς ἀπὸ τοῦ νὰ ἐπωφεληθῆ τὰς ἐναντίον τῆς Αὐστρίας καὶ ὑπὲρ τῆς Σαρδινίας συμπαθείας τοῦ λαοῦ αὐτοῦ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου τοῦ 1859 καὶ ὑποσχεθεὶς νὰποστείλῃ ὀπίσω τοὺς πρόσφυγας Βοσνίους, οἵτινες ἐπεκαλέσθησαν τὴν βοήθειαν αὐτοῦ

ἐπὶ τῷ ὄρω, ὅπως ἡ Πύλη ἀναγνωρίσῃ τὴν ἀρχὴν ἡγεμόνος τῆς Σερβίας ὡς κληρονομικὴν ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ. Λαμβανομένης δὲ ὑπ' ὄψιν τῆς προβεβηκυίας ἡλικίας τοῦ Μίλος καὶ τῆς προσδοκωμένης ἐπὶ τῷ θανάτῳ αὐτοῦ ἀμφισβητήσεως τῆς διαδοχῆς, ἐπειδὴ ἤδη ὑπῆρχε φήμη περὶ τῆς παλινορθώσεως τοῦ οἴκου τῶν Καραγεώργεβιτς δι' ἀναρρήσεως τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἀλεξάνδρου, τοῦ σημερινοῦ βασιλέως τῆς Σερβίας, οἱ τε Σέρβοι καὶ αἱ δυνάμεις ἀνησύχουν περὶ τῆς λύσεως τοῦ ἀκανθώδους τούτου ζητήματος. Σερβικὴ πρεσβεία ἐστάλη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἀπέδειξε δι' ὑπομνήματος, ὅτι ὁ Μαχμούτ Β' εἶχε χορηγήσει τὴν κληρονομικὴν ἀρχὴν ἡγεμόνος εἰς τὸν Μίλος καὶ τοὺς ἀπογόνους αὐτοῦ τῷ 1830 καὶ τῷ 1838, ὅτι τὸ προνόμιον τοῦτο δὲν εἶχε παραγραφῆ ἔνεκα τῆς μεταβολῆς δυναστείας καὶ ὅτι ἀπετέλει «ἄγκυραν σωτηρίας» διὰ τὴν χώραν. Πρὸς τούτοις δ' ἡ ἐπιτροπεία ἐκεῖνη ἀπῆτησε τὴν ἀναγκαστικὴν ἐκτέλεσιν τοῦ σουλτανικοῦ φιρμανίου τοῦ 1830, ὅπερ ἀπηγόρευεν εἰς τοὺς Μουσουλμάνους τὴν ἐν Σερβίᾳ διαμονὴν πλὴν ἢ ἂν ἀπετέλουν μέρος τῶν τουρκικῶν φρουρῶν. Ἡ διάταξις αὕτη εἶχε παραβαθῆ δι' ἄλλου φιρμανίου τοῦ 1833, ἐπιτρέποντος εἰς μὲν τοὺς Μωαμεθανοὺς κατοίκους τοῦ Βελιγραδίου νὰ διαμένωσιν ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ἐπ' ἀόριστον, ἐπειδὴ διὰ τουρκικοῦ σοφίσματος καὶ ῥωσικῆς ἀποφάσεως ἡ τότε πόλις τοῦ Βελιγραδίου εἶχε χαρακτηρισθῆ ὡς «φρούριον», εἰς δὲ τοὺς ἐν ἄλλοις μέρεσι τῆς Σερβίας οἰκοῦντας νὰ ἐξακολουθήσωσι διατρίβοντες αὐτόθι ἐπὶ ἕτερα πέντε ἔτη. Πράγματι μέχρι τοῦ 1860 καὶ ὑπερέκεινα ὄυπαρὸς μωαμεθανικὸς πληθυσμὸς ἐφυτοζῶει ἀκόμη κάτωθεν τῆς σκιᾶς τοῦ φρουρίου, τῆς αἰτίας ἐκείνης συχνῶν ἐρίδων καὶ τοῦ ἀντικειμένου ἀντιδιαφερομένων δικαιοδοσιῶν. Τέλος δὲ ἀντὶ τοῦ καταστατικοῦ χάρτου τοῦ 1838, τῆς ῥίξις συγκρούσεων μεταξὺ τῆς Πύλης καὶ τῆς σερβικῆς γερουσίας, οἱ Σέρβοι ἠξίωσαν νὰφεθῶσιν ἐλεύθεροι, ὅπως προβῶσιν εἰς τὴν σύνταξιν σχεδίου πολιτεύματος προσαρμοζομένου εἰς τὰς ἀνάγκας αὐτῶν. Πρὶν δ' ἢ ἐκπληρωθῶσιν αἱ ἀξιώσεις αὗται, ἀπέθανεν ὁ Μίλος τῇ 14 Σεπτεμβρίου 1860 ἐν τῇ οἰκίᾳ, ἣν κατῶκει μεταξὺ τῶν δένδρων τοῦ Topchider, τοῦ ἄλλους τοῦ Βελιγραδίου. Ἡ οἰκία δ' ἐκεῖνη διετηρήθη οἷα ὑπῆρχε κατὰ τὸν χρόνον τοῦ θανάτου αὐτοῦ, καὶ ἐκεῖ ὁ περιηγητὴς δύναται νὰ ἴδῃ ἀκόμη τὴν συλλογὴν ὀπωρῶν ἐκ κηροῦ καὶ τὰ ἱμάτια τοῦ δευτέρου ἰδρυτοῦ τῆς νέας Σερβίας, ἀνδρὸς, ὅστις παρὰ τὰ ἐλαττώματα τῶν χρόνων αὐτοῦ καὶ τῆς χώρας ὑπῆρ-

ξεν οὐχ ἦττον τῶν ἐπιφανῶν ἐκείνων ἀνδρῶν, οἵτινες ἐπὶ ἱστορικῆς κονίστρας εὐρυτέρας ἤθελον ἀξιωθῆ ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν τοῦ ἐπιθέτου Μέγας.

Ὁ δὲ Μιχαὴλ Ὀθρένοβιτς Γ', ὅστις μετὰ τὴν πάροδον δεκαοκτῶ ἐτῶν τὸ δεύτερον νῦν ἀνέβη τὸν θρόνον, ἀντεπροσώπευε νέαν ἐποχὴν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Σερβίας. Ὁ ἡγεμὼν ἦτο τότε ἀνὴρ ἐν τῇ ἀκμῇ τῆς ἡλικίας, ὅστις εἶχεν ἐπιδημήσει εἰς εὐρωπαϊκὰς πρωτευούσας καὶ εἶχε ποτισθῆ ἰδέας πολὺ διαφόρους τῶν τοῦ τραχέος γεννή-



Τὸ φρούριον τῆς παραλίας Ἄστρους (Ἴδε ἀνωτέρω σ. 109).

τορος. Τὸ πρὸς τὸν σερβικὸν λαὸν διάγγελμα τοῦ Μιχαὴλ ἐκήρυττεν, ὅτι ἐπὶ τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ ὁ νόμος ἔμελλε νὰ εἶνε κυρίαρχος· οἱ δὲ νόμοι οἱ ψηφισθέντες ὑπὸ τῆς πρώτης αὐτοῦ συνελεύσεως, εἰσάγοντες καθολικὸν φόρον τοῦ εἰσοδήματος, ἔθνικὴν πολιτοφυλακὴν πενήκοντα χιλιάδων ἀνδρῶν μετὰ Γάλλου ἀξιωματικοῦ ὡς ὑπουργοῦ τῶν στρατιωτικῶν καὶ νομοθετικῶν σῶμα, βασιζόμενον ἐπὶ τῆς πληρωμῆς φόρων καὶ προωρισμένον νὰ συνέρχεται κατὰ τριετίαν, ἀπεκάλυψαν πόθον ἀναδιοργανώσεως τῆς χώρας, προκαλέσαντα τὰς ὑπονοίας τῆς Πύλης. Ἐπωφεληθεὶς δὲ τὴν εὐρωπαϊκὴν συνδιάσκειψιν τὴν γενομένην τῷ 1861 ἐν Κωνσταντινουπόλει χάριν τῆς τυπικῆς ἀναγνωρίσεως τῆς ἐνώσεως τῆς Βλαχίας καὶ τῆς Μολδαβίας,

ὑπεκίνησε τὸ σερβικὸν ζήτημα καὶ ἰδίως ἐπέμεινε, ὅπως οἱ ἔτι ἐκτὸς τῶν φρουρίων ἐν Σερβίᾳ διαμένοντες Τοῦρκοι ὑπαχθῶσιν εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῶν σερβικῶν δικαστηρίων. Καὶ ἡ μὲν Τουρκία ὑπέβαλε διαμαρτυρίαν εἰς τὰς προστατίδας δυνάμεις, ὁ δὲ λόρδος Ῥῶσσελ, ὢν τότε ὑπουργὸς τῶν ἐξωτερικῶν ἐν Ἀγγλίᾳ, ἀνέλαβε τὴν ὑπὲρ τῆς Πύλης συνηγορίαν ἐκ φόβου μὴ ἡ ἀνεξαρτησία τῆς Σερβίας περιστήσῃ εἰς κίνδυνον τὴν ἀκεραιότητα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Καὶ ὅμως, πρὶν ἢ παρέλθῃ πολὺς χρόνος, συνέβη γεγονός, ὅπερ ἀπέδειξε τὴν πρακτικὴν ὀρθότητα τῆς σερβικῆς ἀξιώσεως. Ἀλλὰ κανονιοβολισμὸς ὀλίγων ὥρῶν ἐξηλέγχθη κατὰ τὸ σύνθημα εὐγλωττότερος παντὸς διπλωματικοῦ ἐγγράφου.

Ὁ ἰατρὸς τοῦ Μίλος, ὁ Cuniberts, εἶχε προεῖπει πρὸ ἐτῶν, ὅτι ἡμέραν τινὰ ἡ συνοίκησις Τούρκων καὶ Σέρβων πλησίον ἀλλήλων ἐν Βελιγραδίῳ ἔμελλε νὰ προκαλέσῃ ἀναποφεύκτως αἱματηρὰν σύγκρουσιν μεταξὺ αὐτῶν. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Denton, ὅστις ἐπεσκέφθη τὸ Βελιγραδίον τὸ ἔαρ τοῦ 1862, παρετήρησε τὸ ἀνώμαλον φαινόμενον φρουρᾶς ἀναμιξῆς ἐκ Τούρκων καὶ Σέρβων συνισταμένης, ἣτις περιεπόλει νύκτωρ περὶ τὰ φθίνοντα «ὄχυράματα», «τέσσαρας ἡρημωμένας πύλας», τάφρον «ποῦ καὶ ποῦ κεχαρακωμένην» καὶ «τὰ λείψανα ἐνίων ἐκ χώματος περιταφρευμάτων», ἅτινα πάντα ἐδήλουν τὰ ὄρια τῆς ἀρχαίας ἢ τουρκικῆς πόλεως τῆς λεγομένης Dortjol. Ἐπὶ τοσοῦτον δ' εἶχε κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον ἀυξήσει τὸ Βελιγραδίον, ὥστε ἡ πύλη τῆς Κωνσταντινουπόλεως, «ἡ ἡρειπωμένη καμάρα», ἣτις μόνη παρεῖχεν «ἐννοιάν τινα ἐρύματος», εὕρισκετο «ἐν τῷ κέντρῳ» τῆς πόλεως. Αὐτὴ ἡ τουρκικὴ συνοικία τῆς πόλεως ἦτο κατάμεστος χριστιανικῶν οἰκιῶν, καὶ οὐδὲν διετήρει τοὺς ὑπολειπομένους ἐν Βελιγραδίῳ Τούρκους πλὴν τῆς πολιτικῆς τῆς Πύλης, ἣτις ἐθεώρει ἕκαστον Τοῦρκον κάπηλον ἐν Σερβίᾳ ὡς δυνάμενον ἐν περιπτώσει ἀνάγκης νὰ χρησιμεύσῃ ὡς πυροβολητῆς, οὗ αἱ ὑπηρεσίαι ἡμείβοντο ἐκ προκαταβολῆς διὰ μικροῦ ἐνιαυσίου μισθοῦ πρὸς συντήρησιν αὐτοῦ. Ἀλλ' ὡς εἶκος, ἡ σερβικὴ κυβέρνησις, ἄτε ἀποβάσα μᾶλλον ἀνεξάρτητος, εὗρισκε τὴν τοιαύτην κατάστασιν πραγμάτων ἀφόρητον. Ἡ κανονικὴ φρουρὰ τετρακισχιλίων Τούρκων στρατιωτῶν τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ ἦτο ὀλιγώτερον ἀπεχθῆς ἢ ἡ ὑπαρξίς τοῦ τουρκικοῦ ἐκεῖνου ἐναποθηκεύματος ἐν τῇ καρδίᾳ τῆς σερβικῆς πρωτευούσης.

Τῇ 3 Ἰουνίου 1862 διαμάχη, ἐπελθοῦσα παρά τι ὄχυρωμα πλη-

σίον τοῦ συνόρου μεταξύ τῆς τουρκικῆς συνοικίας καὶ τῶν σερβικῶν, ἀπέληξεν εἰς τὸν φόνον δύο Σέρβων ὑπὸ δύο Τούρκων στρατιωτῶν. Σέρβοι ἀστυφύλακες συνέλαβον τοὺς στρατιώτας ἐκείνους καὶ ἤγαγον αὐτοὺς εἰς τὸν τουρκικὸν ἀστυνομικὸν σταθμὸν, ὅτε ὁμοβροντία πυροβολισμῶν ἐρρίφθη ἐκ τοῦ κτιρίου ἐκείνου εἰς τὰς τάξεις αὐτῶν μετ' ὀλεθρίων ἀποτελεσμάτων. Τότε ἤρχισε γενικὴ σύγκρουσις, καὶ ὁ ὄχλος εἰσώρμησεν εἰς τὰ τουρκικὰ ἐργαστήρια. Καὶ ὁ μὲν ἡγεμὼν ἀπουσίαζεν ἐκ Βελιγραδίου, ἀλλ' ὁ πρωθυπουργὸς Ἡλίας Γκαρασάνιν καὶ τὸ προξενικὸν σῶμα ἐνέτειναν τὰς προσπάθειάς αὐτῶν, ὅπως ἀποκαταστήσωσι τὴν τάξιν. Τέλος δ' ὁ Ἄγγλος πρόξενος Longworth κατώρθωσε νὰ πείσῃ τὸν πασσᾶν τὸν ἔχοντα τὴν διοίκησιν ἐν τῷ φρουρίῳ νὰποσύρη ἐκ τῆς πόλεως τοὺς ἀστυφύλακας αὐτοῦ ἐπὶ τῷ ὄρω, ὅτι ὁ Γκαρασάνιν θὰ ἐγγυηθῇ τὴν ἀσφαλῆ αὐτῶν ἔξοδον. Ὁ δὲ ὑπόλοιπος μωαμεθανικὸς πληθυσμὸς ἠκολούθησε τὴν φρουρὰν, καὶ ἐφαίνετο ἀποκατασταθεῖσα ἡ τάξις. Ἀλλὰ τὴν πρωίαν τῆς 5 Ἰουνίου, κατ' αὐτὴν τὴν ὥραν, καθ' ἣν οἱ πρόξενoi ἐπορεύοντο πρὸς ἐπίσκεψιν τοῦ πασσᾶ, τὸ φρούριον αἴφνης ἤρχισε βάλλον ἐναντίον τῆς πόλεως καὶ ἐβομβάρδισε τὸ Βελιγράδιον ἐπὶ πέντε ὅλας ὥρας. Ὁ ἡγεμὼν ἔσπευσε νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν πρωτεύουσιν. Ὁ πασσᾶς ἐπέισθη ὑπὸ παραστάσεων τῆς Αὐστρίας καὶ διετάχθη ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως αὐτοῦ νὰ παύσῃ τὸ πῦρ, καὶ, ὅπως ἐμπνευσθῇ θάρρος, οἱ γενικοὶ πρόξενoi τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας προεχώρησαν, περιβεβλημένοι ἀδιάβροχα, εἰς μέσας τὰς τάξεις τῶν τουρκικῶν καὶ σερβικῶν πυροβόλων. Ὁ πασσᾶς ἀνεκλήθη, Ὁθωμανὸς ἐπίτροπος ἐστάλη εἰς Βελιγράδιον, καὶ συνῆλθεν ἐν Κωνσταντινουπόλει συνδιάσκεψις τῶν δυνάμεων. Ἐπετεύχθη δὲ ἡεῦρεσις μέσης λύσεως μεταξύ τῶν δύο ἄκρων, τῆς τουρκικῆς ἀπαιτήσεως περὶ παλινρθώσεως τῶν πραγμάτων εἰς τὸ πρότερον καθεστῶς καὶ τῆς σερβικῆς ἀξιώσεως περὶ ἀποχωρήσεως ἀπάντων τῶν Τούρκων ἐκ Σερβίας. Καὶ ὁ μὲν Ῥώσσελ εἶχεν ἤδη ἀποφανθῇ, ὅτι ἡ λογικὴ τῶν πραγμάτων ἀπηγόρευε τὴν ἀποδοχὴν τῆς τουρκικῆς ἀξιώσεως, τὸ δὲ εἰκοστὸν ἔνατον ἄρθρον τῆς συνθήκης τῶν Παρισίων τὴν τῆς σερβικῆς· ὁ δὲ Bulwer ἐξέθηκεν ἐν τῇ συνδιασκέψει τὰς κυρίας αὐτοῦ ὁδηγίας. Ὁ πρέσβυς τῆς Αὐστρίας ἐξῆρεν, ὅτι ἡ ἐκκένωσις τοῦ φρουρίου τοῦ Βελιγραδίου ἔμελλε νὰ ἐξερεθίσῃ τοὺς ἐν Αὐστρίᾳ Σέρβους. Τέλος δὲ συμφωνήθη, ὅπως οἱ Τούρκοι ἐγκαταλίπωσι τὴν τουρκικὴν συνοικίαν τοῦ Βελιγραδίου, παρακρατοῦντες

τὸ φρούριον, καὶ ἐκκενώσωσι τὸ φρούριον τοῦ Σοκόλ πλησίον τῶν συνόρων τῆς Βοσνίας καὶ τὴν Οὐγίτσε, ἔχον ἰδιαίτουσαν στρατηγικὴν σημασίαν, ἅτε δεσπόζον τῆς διὰ τοῦ σαντζακίου τοῦ Νοβιπαζάρ συγκοινωνίας μετὰ τοῦ Μαυροβουνίου. Τὰ δύο ταῦτα φρούρια κατεσκάφησαν καὶ εἶνε σήμερον γραφικὰ ἐρείπια· ἡ δὲ τουρκικὴ συνοικία τοῦ Βελιγραδίου, ἐξαιρουμένων τῶν Ἰουδαϊκῶν οἰκιῶν, δύο τζαμίων, ὧν τὸ ἕτερον χρησιμεύει νῦν παραδόξως ὡς γαζόμετρον, μιᾶς παρατυχούσης βρύσεως καὶ τῶν ἠρειπιωμένων λειψάνων τῆς πύλης τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀπλῆς σκιᾶς ἀρχαίου μεγαλείου, κατηδαφίσθησαν. Αἱ δὲ τουρκικαὶ φρουραὶ διετήρησαν μόνον τὰ παραποτάμια φρούρια, τὸ Shabatz παρὰ τὸν Σᾶον, τὴν Σεμένδριαν, τὸ Φεισιλάμ καὶ τὸ νησιωτικὸν φρούριον τοῦ Ἄδὰ Κάλς παρὰ τὸν Δούναβιν, ὡς καὶ τὴν ὄχυρὰν θέσιν τοῦ Μικροῦ Ζβόρνικ παρὰ τὸν Δρῖνον ἀπέναντι τῆς ὁμωνύμου μεγαλειτέρας πόλεως τῆς Βοσνίας. Οἱ δὲ Μωαμεθανοὶ κάτοικοι ὤφειλον νὰ πωλήσωσι τὰ ὑπάρχοντα αὐτῶν καὶ νὰ ἐγκαταλίπωσιν ὡς τάχιστα τὴν Σερβίαν. Ἡ δὲ πρότασις τοῦ Bulwer, ὅπως ὁ σερβικὸς στρατὸς, ὃν ἐθεώρει ὑπεράγαν μέγαν διὰ κράτος ὑποτελές, περιορισθῇ εἰς δωδεκάσχιλους ἄνδρας, ἀπερρίφθη χάρις εἰς τὴν διπλωματικὴν δραστηριότητα τοῦ Ἰωάννου Ῥίσιτις, τοῦ μέλλοντος ἄρχοντος καὶ πρωθυπουργοῦ.

Ὁ Μιχαὴλ εἶχε πεισθῇ νὰ δεχθῇ τὴν μέσσην ἐκείνην λύσιν ἕνεκα τοῦ ἀποτελέσματος τῆς πρὸς τὴν Τουρκίαν ῥήξεως, ἣν εἶχεν ἀποτολμήσει συγχρόνως νὰναλάβῃ τὸ ἀδελφικὸν σερβικὸν κράτος. Ἀπὸ τῆς προϋποτιθεμένης ἐν Παρισίοις εἰρηνεύσεως τῆς ἐγγύς Ἀνατολῆς οἱ Μαυροβούνιοι εἶχον πολεμήσει δις ἐναντίον τῶν πατροπαραδότων ἐχθρῶν. Παρὰ τὰς προσπάθειάς τοῦ Δανήλου περὶ διατηρήσεως εἰρήνης ἢ δολοφονία Μαυροβουνίου ἱερέως, οὗ ἡ κεφαλὴ εἶχεν ἐκτεθῇ ἐπὶ τῶν ἐπάλλξεων τοῦ συνοριακοῦ φρουρίου τοῦ Σποῦι, εἰς ἣν ἐπηκολούθησεν ἐπιδρομὴ τῶν κατοίκων αὐτοῦ χάριν ἀρπαγῆς προβάτων, ἐξηνάγκασεν εἰς τυπικὴν διαμαρτυρίαν. Ἀντὶ δὲ πάσης ἀπαντήσεως οἱ Τούρκοι συνεκέντρωσαν τὰς ἐν Ἐρζεγοβίνῃ φρουράς αὐτῶν εἰς τὰ σύνορα τοῦ Μαυροβουνίου. Οἱ κάτοικοι τῆς Σουτορίνας, τῆς μακρᾶς καὶ στενῆς λωρίδος τῆς Ἐρζεγοβίνης, ἣν ὁ ἀπὸ τῆς Βενετίας φόβος εἶχεν ἀγάγει τοὺς Ῥαγουζαίους νὰ παραχωρήσωσι κατὰ τὴν συνθήκην τοῦ Πασσάροβιτς εἰς τοὺς Τούρκους καὶ ἦτις τότε κατήρχετο εἰς τὴν θάλασσαν δίκην γηπέδου συμπεριελημμένου εἰς τὴν Δαλματίαν, ἀντέστησαν μετ' ἐπιτυχίας εἰς τὴν προ-

χώρησιν τῶν Τούρκων, βοηθούμενοι ὑπὸ τῶν Μαυροβουνίων. Ἐν ἡ δύο χωρία τῆς παραλίας τοῦ Ἀδρίου προεκήρυξαν τὴν ἔνωσιν αὐτῶν μετὰ τῆς ἡγεμονίας ταύτης, καὶ Μαυροβούνιος τις γεροισιαστὴς ἐκυρίευσεν ἐπὶ τινα χρόνον τὸ προσκείμενον φρούριον τῆς Σπίτσας παρὰ τὸν ὄρμον τοῦ Ἀντιβάρεως, ὅπερ ἔμελλε νὰ ποιεῖ γνωστότατον εἰς τοὺς Εὐρωπαίους μετὰ εἴκοσι καὶ μετὰ πενήκοντα ἔτη. Ὁ δὲ Δανῆλος ἀπηύθυνεν εἰς τοὺς Παρισίους, τὴν Βιέννην καὶ τὴν Πετρούπολιν ἔκκλησιν, ἧς ἀποτέλεσμα ὑπῆρξεν ὁ εἰς τὴν Ῥαγούζαν κατάπλους γαλλικῆς μοίρας καὶ μιᾶς ῥωσικῆς φρεγάτας χάριν ἐπαγρυπνήσεως ἐπὶ τῶν γενησομένων. Ἐν τούτῳ δὲ τῷ μεταξὺ ὁ Χουσεῖν πασσᾶς ἔλαβε διαταγὴν νὰ καταλάβῃ τὸ ἔδαφος τοῦ Γκραχόβου, ὅπερ κατὰ τὴν γενομένην τῷ 1842-3 συνδιαλλαγῇ εἶχε μείνει οὐδέτερον. Ἐπὶ δὲ τοῦ βραχῶδους πεδίου τοῦ Γκραχόβου ὁ πρεσβύτερος ἀδελφὸς τοῦ ἡγεμόνος Μίρκος ἐν δύο ἀλλεπαλλήλοις μάχαις, συγκροτηθείσαις τῇ 30 Ἀπριλίου καὶ τῇ 1 Μαΐου, κατενίκησε τελείως τὴν πολλῶν πολυαριθμοτέραν τουρκικὴν στρατιάν. Αὐστριακὸς ἀξιωματικὸς ὀλίγῳ ἀργότερον ἠρίθμησεν ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης 2237 σκελετοὺς. Πολλὰ τουρκικὰ σημαῖα, πυροβόλα καὶ λάφυρα περιῆλθον εἰς τοὺς Μαυροβουνίους, καὶ ἀγγλικά μετάρια, ἀποκτηθέντα πρὸ τῆς Σεβαστουπόλεως, πωληθέντα ἐκόσμησαν τὴν Κετίγγην. Τὸ Γκραχόβον θεωρεῖται καταλαβὸν ἐν τῇ μαυροβουνιωτικῇ ἱστορίᾳ τὴν θέσιν ἄλλου Μαραθῶνος, καὶ μετὰ πενήκοντα ἔτη ὁ ἡγεμὼν Νικόλαος ἐτέλεσε πανηγυρικῶς τὴν ἀμφιετηρίδα τῆς νίκης τοῦ πατρός. Οἱ Τούρκοι ἀπεσύρθησαν, καὶ συνδιάσκεψις πρεσβευτῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει τὸ φθινόπωρον ἤγαγεν εἰς ἀναθεώρησιν τῶν συνόρων τοῦ Μαυροβουνίου, δι' ἧς προσετέθη εἰς τὴν ἡγεμονίαν ταύτην ἡ περιοχὴ τοῦ Γκραχόβου μετὰ τῶν παρακειμένων διαμερισμάτων τῆς Ῥουδένης, τῆς Τζούπας καὶ τοῦ ἄνω Βασσόγιεβιτς. Οὕτως εἰς τὰ ἔτη τῆς ἀρχῆς τοῦ Δανήλου δύναται νὰ προσγραφῇ πλὴν τῆς καταργήσεως τοῦ θεοκρατικοῦ πολιτεύματος ἐν Μαυροβουνίῳ ἰκανὴ αὐξήσις τοῦ ἔδαφους αὐτοῦ. Πρὸς τούτοις δ' εἶχεν εἰσαγάγει τῷ 1858 νέον κώδικα τιμωροῦντα τὴν ληστείαν, καίπερ δικαιολογουμένην ἐν τῇ κοινῇ γνώμῃ, διότι εἶχε γείνει χρῆσις αὐτῆς ἐναντίον τῶν Τούρκων, καὶ καταδικάζοντα αὐστηρῶς τὴν κλοπὴν, εἶχε συμπληρώσει τὸ ἐπὶ τῶν προκατόχων αὐτοῦ σῶμα τῶν *περιανίξ*, ἧτοι σωματοφυλάκων, εἰσαγαγὼν τακτικὸν σύστημα στρατολογίας καὶ στρατιωτικῆν ἱεραρχίαν, εἶχε δὲ συστήσει καὶ εἶδος

λυκείου ἐν τῷ ἰδίῳ αὐτοῦ ἀνακτόρῳ, ἐν ᾧ ἐνίστε ἐδίδασκεν αὐτὸς ὡς καθηγητῆς. Ἀλλὰ παρὰ πάντα ταῦτα δὲν ἦτο δημοφιλῆς, καὶ ἀπέθανε, καθ' ἃ συνήθως οἱ ἡγεμόνες τῶν Βαλκανίων, δολοφονηθεῖς. Τῇ 1 Αὐγούστου 1860 ὁ ἡγεμὼν καὶ ἡ ἡγεμόνη, οἵτινες ἔκαμνον λουτρὰ ἐν Περτσάνιῳ, κειμένῳ κατὰ τὰς ἀκτὰς τοῦ κόλπου τοῦ Καττάρου, περιεπάτουν ἀνὰ τὴν προκυμαίαν τοῦ Καττάρου, ὅτε Μαυροβούνιος τις ἐξόριστος, καλούμενος Kadich, ἐπυροβόλησεν αὐτὸν καθ' ἣν στιγμὴν ἐβόηθει τὴν ἡγεμόνην νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν ἄκατον αὐτοῦ. Τὸ θῦμα ἐξέπνευσε τὴν ὑστεραίαν, ὁ δὲ δολοφόνος ἀπηγγονίσθη χωρὶς νὰ ὁμολογήσῃ τοὺς συνενόχους. Καὶ τινες μὲν ἀπέδωκαν τὸ ἔγκλημα εἰς πολιτικὰ αἴτια, ἄλλοι δ' εἰς ἐκδίκησιν προσωπικὴν· αἱ δὲ κακαὶ γλώσσαι τῆς Κετίγγης ἐθεώρησαν αὐτὸ προελθὸν ἐκ τῆς μανίας ἀδικηθέντος συζύγου. Ἡ ἡγεμόνη ἄνευ ἀναβολῆς ἠκολούθησε τὸν νεκρὸν εἰς τὴν πρωτεύουσαν, ὅπου κεῖται ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας τοῦ μοναστηρίου. Ἐπειδὴ δ' ὁ Δανῆλος εἶχεν ἀφήσει μόνον μικρὰν θυγατέρα, καλουμένην Ὀλγαν, ἡ διαδοχὴ περιῆλθε κατὰ τὰ συμπεφωνημένα εἰς τὸν ἀνεψιὸν αὐτοῦ Νικόλαον, διότι ὁ Μίρκος, ὁ πατὴρ τούτου, ἐθεωρεῖτο ὡς ὑπεράγαν φιλοπόλεμος καὶ ὑπὲρ τὸ δέον ἐστερημένος εὐρωπαϊκῆς μορφώσεως, ὥστε νὰ κυβερνήσῃ τὸ Μαυροβούνιον ἐν καιροῖς οὕτω κρισίμοις. Ὁ δὲ ἦρωσ τοῦ Γκραχόβου, ὃν ὁ λαὸς ἐκάλει «τὸ ξίφος τοῦ Μαυροβουνίου», ἴστατο μετὰ φιλοπατρίας παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ υἱοῦ, καθ' ἃ πρὸ ἐννέα ἐτῶν εἶχε συναινέσει εἰς τὴν ἐκλογὴν τοῦ ἰδίου νεωτέρου ἀδελφοῦ, καὶ ὑπηρετεῖ μετ' εὐχαριστήσεως τὸν νέον ἡγεμόνα ὡς πρόεδρος τῆς γερουσίας, ἀντιπροσωπεύων ἐν τοῖς συμβουλίῳ αὐτοῦ τὸ ἀρχαῖον, ἀποκλειστικῶς μαυροβουνιωτικὸν πνεῦμα τῶν θεωρούντων μετὰ δυσπιστίας τὰς γαλλικὰς ἐπιδράσεις καὶ τὴν εὐρωπαϊκὴν ἀγωγὴν, ἀντιπροσωπευομένην ὑπὸ τῆς μεμορφωμένης καὶ φιλοδόξου χήρας ἡγεμόνης Δαρίγκας.

Ὁ Νικόλαος Α' εἶχε μόλις ἡλικίαν δεκαεννέα ἐτῶν, ὅτε ἀνέλαβε τὴν ἀρχὴν, τὴν μακροτάτην καὶ ἐνδοξοτάτην παντὸς ἄλλου Μαυροβουνίου ἡγεμόνος. Ἀποσταλεῖς ἐν παιδικῇ ἡλικίᾳ, ὅπως διαμείνη παρὰ τῇ οἰκογενείᾳ τῆς μελλούσης ἡγεμόνης Δαρίγκας ἐν Τεργέστη, εἶχε χάρις εἰς τὴν γενναιοδωρίαν τοῦ Ναπολέοντος Γ' συμπληρώσει ἐν Παρισίοις, ἐν τῷ λυκείῳ Λουδοβίκου τοῦ Μεγάλου, τὴν ἀγωγὴν τὴν ἀρξαμένην ἐν τῇ κοσμοπολιτικῇ ἐκείνῃ παραθαλασσίᾳ πόλει. Ἀλλ' ὡς συμβαίνει εἰς ἅπαντας τοὺς ἀληθινοὺς ὀρεσι-

βίους, ἡ καρδία αὐτοῦ ἐστρέφετο πάντοτε πρὸς τὴν γενέτειραν, καὶ ἡ ἀφοσίωσις αὐτοῦ εἰς τὰ τραχέα ὄρη τῆς πατρίδος κατέστησεν αὐτὸν ἱκανὸν νὰ συγκεράσῃ ἐπιτυχῶς ἐν περιόδῳ μεταβατικῇ τὰς ἀρχαίας ἐθνικὰς παραδόσεις πρὸς τὸν πολιτισμὸν τῆς Ἑσπερίας. Καὶ ἡ μὲν χήρα ἡγεμόνη ἤλπιζεν, ὅτι θὰ ἐξήσκει μεγάλην ῥοπὴν ἐπὶ ἡγεμόνα νεαρὸν ἐκτραφέντα ἐν τῷ ἰδίῳ ἑαυτῆς οἴκῳ καὶ παιδευθέντα ἐν Γαλλίᾳ· ἀλλ' ἡ ἀρχαία μαυροβουνιωτικὴ φατρία, ἣτις τὸν μετὰ γυναικὸς ξένης γάμον τοῦ πρώην ἡγεμόνος ἐθεώρει αἰτίαν τῆς ἐθνικῆς δυσφορίας ἐναντίον τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ, ἐπέσπευσε τὸν γάμον τοῦ νέου κυριάρχου μετὰ τῆς Μιλένας, τῆς θυγατρὸς ἰθαγενοῦς ἀρχηγοῦ,



Νικόλαος Α' ἡγεμὼν τοῦ Μαυροβουνίου
ἐν νεαρᾷ ἡλικίᾳ.

καὶ πρὶν ἢ παρέλθῃ πολὺς χρόνος ἡ χήρα ἡγεμόνη ἀπεσύρθη εἰς Παρισίους, Κέρκυραν καὶ Πετροῦπολιν, ἀφήσασα τὴν μικρὰν αὐλὴν τῆς Κετίγνης ἐλευθέραν νὰ πηδαλιουχῆσῃ τὸ σκάφος αὐτῆς διὰ τοῦ πελάγους τῶν πολιτικῶν ἀνωμαλιῶν. Τέλος δ' ἐγκατεστάθη, καθ' ἃ ἡ τελευταία ἡγεμόνη πρὸ τριῶν δεκαετηρίδων, ἐν Βενετίᾳ.

Ἡ ἡγεμὼν ἦρχεν ἤδη μόνον ἐν ἔτος, ὅτε ἡ Ἑρζεγοβίνη ἐπανεστάτησε καὶ πάλιν ἐναντίον τῶν Τούρκων. Ἡ ἐν Γκραχόβῳ νίκη τῶν Μαυροβουνίων ἀδελφῶν εἶχεν ἐξεγείρει τοὺς Σέρβους τοῦ ἀρχαίου «δουκάτου», καὶ οἱ Χριστιανοὶ τῆς Σουτορίνας, τοῦ Νίξις καὶ ἄλλων παρὰ τὰ σύνορα διαμερισμάτων ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Λουκά Βουκάλοβιτς ἐνίκησαν τῷ 1861 τὸν στρατὸν τοῦ φοβεροῦ Ὁμάρ πασσᾶ. Οἱ δὲ Μαυροβούνιοι ἐνεπλήσθησαν, ὡς εἰκὸς, ἐνθουσιασμοῦ ἐπὶ τῇ ἐπιτυχίᾳ τῶν ὁμοφύλων, καὶ, ἂν ἡ ἀπόφασις ἤθελεν ἐξαρτηθῆ ἀπὸ τοῦ λαοῦ, ἤθελε παράυτα γείνει ἑναρξὶς πόλεμος. Ὁ δὲ Νικόλαος αὐτὸς εἶχεν, ὡς εἰκὸς, συμπαθῶς πρὸς τοὺς Ἑρζεγοβινίους ἐπαναστάτας. Γεννηθεὶς ἐν Njegusch, τῷ πρώτῳ χωρίῳ, ὅπερ ὁ περιηγητὴς ἀπαντᾷ κατὰ τὴν ὁδὸν τὴν ἀπὸ τοῦ Κατ-

τάρου ἀναβαίνουσιν εἰς τὴν Κετίγνην, καὶ ὅπου ἡ οἰκογένεια αὐτοῦ εἶχε πρὸ αἰῶνων μεταναστεύσει ἐξ Ἑρζεγοβίνης, ἐθεώρει τὴν χώραν ταύτην ὡς τὴν κοιτίδα τοῦ ἰδίου γένους· ἑραστής δ' ὢν τῆς πατρίου γλώσσης, ἐγίνωσκεν, ὅτι αὕτη ἐλαλεῖτο ἐν Ἑρζεγοβίνῃ μετὰ τῆς μεγίστης καθαρότητος, καὶ, μελετῶν τὴν ἱστορίαν τοῦ ἰδίου ἔθνους, ἐπεθύμει πάντως τὴν ἐκ νέου ἔνωσιν τῶν διεσπασμένων μελῶν τῆς σερβικῆς φυλῆς ὑπὸ τὸ ἴδιον αὐτοῦ σκῆπτρον. Ἀλλὰ διπλωματικοὶ ὑπολογισμοὶ καὶ αἱ συμβουλαὶ τῶν δυνάμεων ἠνάγκασαν αὐτὸν νὰ τηρήσῃ οὐδετερότητ' αὐστηροτάτην ἐπὶ κινδύνῳ τῆς ἰδίας δημοτικότητος ἐν τε τῇ πατρίδι καὶ παρὰ τοῖς νοτίοις σλαβικοῖς ἔθνεσι. Καὶ δὴ, καίτοι οἱ ὑπήκοοι αὐτοῦ καθημερινῶς συνέπραττον μετὰ τῶν ἐπαναστατῶν ὡς ἐθελονταὶ καὶ ἡ διάδοσις περὶ παραβιάσεως τῶν συνόρων τοῦ Μαυροβουνίου ἐγίνετο δυσφόρως ἀκουστὴ ὡς δικαιολογία πολέμου, ἐπέτρεψεν εἰς τοὺς Τούρκους νὰ ἐφοδιάσωσι καὶ πάλιν τὸ φρούριον τοῦ Νίξις διὰ τροφῶν ἀποστελλομένων ἐκ τῆς Ἀλβανίας διὰ μέσου τοῦ μαυροβουνιωτικοῦ ἐδάφους. Ἀλλ' οὐχ ἦττον ὁ Ὁμάρ, καταβαλὼν τὴν ἐπανάστασιν, προέβη εἰς ἀποκλεισμὸν τοῦ Μαυροβουνίου διαρκοῦντος τοῦ χειμῶνος, καὶ τὸ ἔαρ τοῦ 1862 εἰσέβαλεν εἰς τὴν ἡγεμονίαν ἐπὶ τῇ προφάσει ἀποκαταστάσεως τῆς τάξεως ἐν τοῖς συνόροις. Τὸ δὲ τουρκικὸν σχέδιον τῆς ἐκστρατείας ἦτο τὸ νὰ ἐπωφεληθῶσι τοὺς δυσμενεῖς ὄρους τῆς φυσικῆς κατασκευῆς τῆς μικρᾶς ἐκείνης ὄρεινῆς χώρας, ἐπιτρέχοντες αὐτὴν κατ' ἀμφοτέρα τὰ πέρατα τῆς βραχείας μαυροβουνιωτικῆς χοάνης τῆς ἐχούσης τότε μῆκος μόνον δεκαοκτῶ χιλιομέτρων καὶ συνδεούσης τὴν Ἀλβανίαν μετὰ τῆς Ἑρζεγοβίνης, ἥτοι διὰ τῆς κοιλάδος τῆς Ζέτας καὶ τῶν στενῶν τῆς Δούγας, ἐν ᾧ συγχρόνως τρίτον στρατιωτικὸν σῶμα ἐνήργει περισπασμὸν ἐν τῇ Brda πρὸς ἀνατολὰς τῆς διόδου ταύτης. Καίτοι δὲ τὸ πλῆθος τῶν Τούρκων ἦτο πολὺ ὑπέρτερον, ὁ Μίρκος καὶ ὁ πενθερὸς τοῦ ἡγεμόνος, ὁ Βούκοτις, ἀντέστησαν εἰς αὐτοὺς κρατερῶς ἐπὶ δύο μῆνας, ἕως οἱ Τούρκοι ὑπερεφαλάγγισαν τὸν Βούκοτις, ἔθηκαν τὸν Μίρκον μεταξὺ δύο πυρῶν καὶ ἠνάγκασαν αὐτὸν νὰ ἐγκαταλίπη εἰς τὸ ἔλεος αὐτῶν τὴν εὐφορον κοιλάδα τῆς Ζέτας. Οὕτως αἱ τουρκικαὶ δυνάμεις εἶχον ἀποκόψει τὸ Μαυροβούνιον εἰς δύο μέρη, ἀλλ' ὅμως καθ' ὃν χρόνον οἱ Τούρκοι ἐδήρουν τὴν κοιλάδα ὁ Μίρκος ἀναδιωργάνωσε τὴν ἀντίστασιν ἀνὰ τὰ ὄρη πρὸς δυσμὰς αὐτῆς, καὶ, ὅτε οἱ Τούρκοι ἀνέλαβον καὶ πάλιν ἐπίθεσιν, ἠττήθησαν εἰς τὸ Ζαγαράτζ καὶ τὸ Κοκότι.

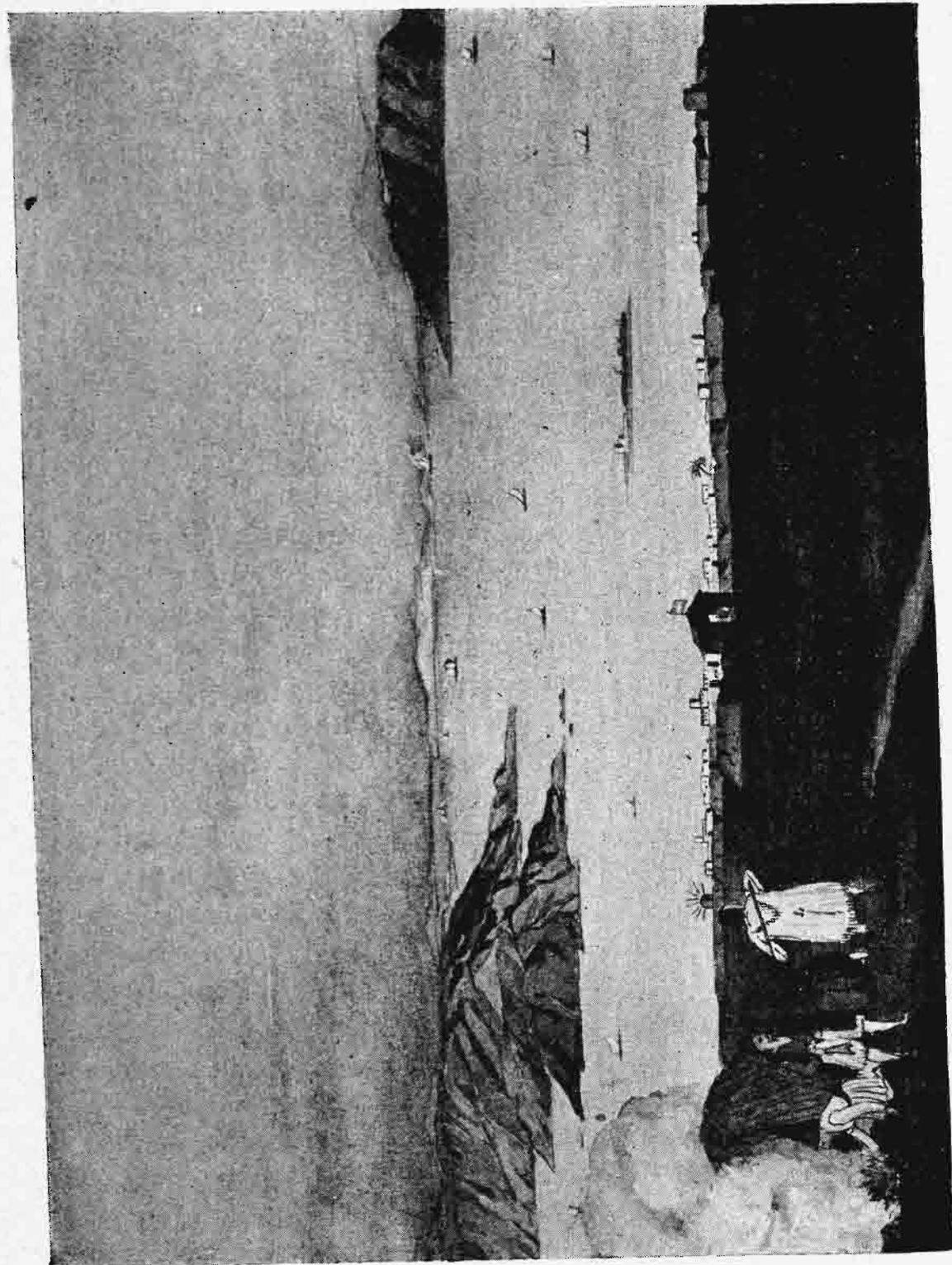
Ἐν τούτῳ δὲ τῷ μεταξὺ αἱ δυνάμεις παρίσταντο ἄπλοϊ θεαταὶ τοῦ ἀνίσου ἐκείνου ἀγῶνος, ἐπειδὴ ἡ μὲν Γαλλία, ἡ μέχρις ἐκείνου τοῦ χρόνου προστάτις τοῦ Μαυροβουνίου, ἦτο ἀπησχολημένη ἐν τῷ Μεξικῷ, ὁ δὲ Πάλμερστον, ὁ συνήθως φίλος τῶν ἀγωνιζομένων ἔθνοτήτων, ἐθεώρει τοὺς ὀρεσιβίους τῶν Μελανῶν ὀρέων ὡς ἀποστάτας, οὓς ὁ σουλτᾶνος εἶχε δικαιολογίαν τιμωρῶν. Καὶ ἐγένετο μὲν λόγος περὶ ἰταλικῆς ἐκστρατείας εἰς Ἀντίβαρι πρὸς ὑποστήριξιν τοῦ Μαυροβουνίου, ἀλλὰ μόνον ὁ πάπας ἐδείκνυε τοιαύτην συμπάθειαν, οἷαν ἠδύνατο, ἀπαγορεύσας εἰς τοὺς καθολικοὺς τῆς Ἀλβανίας νὰ βοηθήσωσι τοὺς Τούρκους. Καὶ ἐν Ἀθήναις δὲ ἀνεψήθη κατάλογος συνδρομῶν ὑπὲρ τῶν Μαυροβουνίων. Ἐν τούτοις δ' ὁ Ὅμαρ ἐπανέλαβε τὴν ἐπίθεσιν, τὴν φορὰν ταύτην κατὰ μῆκος τῆς εἰς τὴν λίμνην τῆς Σκόδρας εἰσρεύουσης Ῥεΐκας. Μάχη δὲ συγκροτηθεῖσα κάτωθεν τῆς ἀπὸ τοῦ ποταμοῦ τούτου φερωνυμουμένης μικρᾶς γραφικῆς πόλεως, ἧς ἡ ἔκβασις διημφισθητήθη ἐπὶ πολλὴν ὥραν, ἔπεισε τοὺς Μαυροβουνίους, ὅτι περαιτέρω ἀντίστασις ἦτο ἀνωφελής, καὶ ὁ ἡγεμὼν, ὅστις εἶχεν ὡς ἐκ θαύματος διαφύγει τὴν δολοφονίαν διαρκοῦντος τοῦ πολέμου, ἀπεδέχθη τὴν σύμβασιν τῆς Σκόδρας τὴν ὑπαγορευθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Τούρκου ἀρχιστρατήγου. Καὶ τὰ μὲν σύνορα τοῦ 1859 διέμενον ἄθικτα ὡς καὶ ἡ ἐσωτερικὴ διοίκησις τῆς ἡγεμονίας. Ἡ δὲ Τουρκία ἐπέτρεπεν εἰς τοὺς Μαυροβουνίους τὴν εἰσαγωγὴν καὶ ἐξαγωγὴν οἰαςδήποτε ἐμπολῆς, κατ' ἐξαίρεσιν ὄπλων, διὰ τοῦ λιμένος τοῦ Ἀντιβάρως καὶ τὴν ἐκμίσθωσιν γαιῶν ἐν τῷ τουρκικῷ ἐδάφει. Σκοπὸς τῶν παραχωρήσεων τούτων ἦτο ἡ θεραπεία τῶν δύο κυρίων δεινῶν τοῦ Μαυροβουνίου, τῆς στερήσεως διεξόδου πρὸς τὴν θάλασσαν καὶ τῆς ἐλλείψεως καλλιεργησίμων γαιῶν. Πρὸς ἀνταπόδοσιν δ' οἱ ὀρεινοὶ ἔμελλον νὰ φίστανται ἐπιδρομῆς τῶν συνόρων, ὑποστηρίξεως ἐπαναστάσεων Τούρκων ὑπηκόων καὶ ἀνεγέρσεως μεθοριακῶν φρουρίων. Εὐτυχῶς δὲ διὰ κοινῆς συναινέσεως κατηργήθησαν οἱ δύο αὐστηρότατοι τῶν ὄρων, ὁ ἐπιβάλλον διὰ βίου ἔξοριαν τοῦ Μίρκου καὶ ὁ δίδων εἰς τὸν τουρκικὸν στρατὸν τὸ δικαίωμα τοῦ καταλαμβάνειν καὶ ὀχυρόνειν στρατηγικὰ σημεῖα ἐπὶ τῆς μαυροβουνιωτικῆς ὁδοῦ μεταξὺ τῆς Σκόδρας καὶ τῆς Ἐρζεγοβίνης. Ἐπὶ ἑπτὰ δ' ἔτη ἀκόμη ὁ Μίρκος, ὁ ψάλτης ἄμα καὶ μαχητὴς τοῦ ἔθνους, διέμεινε παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ υἱοῦ, ἕως ἡ χολέρα ἀφήρπασε τὸν ἥρωα, ὅστις εἶχεν ὑπεραμυνθῆ τῆς σπηλαιώδους μονῆς τοῦ Ὀστρόγ ἐναντίον τῶν Τούρκων, ὅστις εἶχε νικήσει

ἐν τῇ μάχῃ τοῦ Γκραχόβου καὶ δις εἶχεν ἀναδειχθῆ ἄξιος τοῦ ἐγκωμίου τοῦ Ῥωμαίου ποιητοῦ *Τὴν ἀρχὴν ἐξησφάλισεν οὐχὶ ὑπὲρ ἑαυτοῦ, ἀλλ' ὑπὲρ τῆς πατρίδος* (*Imperium asseruit non sibi, sed patriae*). Τὰ ἔτη δ' ἐκεῖνα εἶχον ἀφιερωθῆ εἰς τὴν ἐπανόρθωσιν τῶν δεινῶν τοῦ πολέμου, πρὸς δὲ τούτοις ὁ ἡγεμὼν τῷ 1866 σχεδὸν ἐπέτυχε τὴν τελείαν ἐκπλήρωσιν τοῦ ἐπὶ ἡμισυν αἰῶνα διακαεστάτου πόθου τῶν Μαυροβουνίων, τῆς ἀποκτήσεως λιμένος. Καὶ δὴ ὁ σουλτᾶνος εἶχε πράγματι συναινέσει νὰ παραχωρήσῃ εἰς τὸν Νικόλαον λωρίδα παραλιακὴν ἐν Νοβαζέλλα παρὰ τὴν Σπίτσαν· ἀλλ' ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ἀγγλία, φοβούμεναι, μὴ τὸ χωρίον τοῦτο, περιερχόμενον εἰς τοὺς Μαυροβουνίους, ἀποβῆ ἀπλῶς ῥωσικὸς λιμὴν, ἀντέπραξαν εἰς τὴν παραχώρησιν ἐκείνην. Ἀλλ' ἡ ἀγγλικὴ διπλωματία ἐπηνόρθωσε μετὰ δεκατέσσαρα ἔτη τὴν ἀδικίαν ἐκείνην διὰ τῆς ἐπιτευξέως τῆς παραχωρήσεως τοῦ Ὀλκινίου (*Dulcigno*).

Τὸ ἔτος 1862 ὑπῆρξε μεστὸν συμβαμάτων ἐν τῇ νοτιοανατολικῇ Εὐρώπῃ. Ἐκτὸς τοῦ βομβαρδισμοῦ τοῦ Βελιγραδίου καὶ τοῦ ἐν Μαυροβουνίῳ, πολέμου, δι' ἐπαναστάσεως ἔγεινεν ἡ ἀπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ θρόνου ἔξωσις τοῦ Ὄθωνος. Πρὸ πέντε ἐτῶν τοιοῦτον ἄθλιον τέλος τῆς βασιλείας αὐτοῦ ἐφαίνετο ἀπίθανον, ἐπειδὴ ἡ κατοχὴ εἶχε καταστήσει τὸν βασιλέα ἐξαιρέτως δημοφιλῆ. Ἡ κατάστασις δὲ αὕτη τῶν πραγμάτων ἐξηκολούθησεν ἐφ' ἱκανὰ ἔτη μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τοῦ συμμαχικοῦ στρατοῦ, καὶ τὸ ἔτος 1858, καθ' ὃ ὁ Ὄθων ἐώρτασε τὴν εἰκοσιπενταετηρίδα τῆς ἀναρρήσεως, ἀφιερῶθη ἡσύχως εἰς πρακτικὰ δημόσια ἔργα, οἷα ἡ ἐγκαινίασις τῆς γεφύρας τοῦ Εὐρίπου χάριν τῆς συγκοινωνίας καὶ ἡ βύθισις τηλεγραφικοῦ καλωδίου μεταξὺ τῆς Σύρου καὶ τοῦ Πειραιῶς. Ἐν τούτῳ δὲ τῷ μεταξὺ ἡ οἰκονομικὴ ἐπιτροπὴ τῶν τριῶν προστατίδων δυνάμεων ἠσχολήθη περὶ τὴν ἐξέτασιν τῶν πόρων καὶ τῆς διοικήσεως τῆς χώρας. Ἡ ἐν ἔτει 1859 συνταχθεῖσα ἔκθεσις αὐτῆς προέτεινεν, ὅπως ἀπέναντι τοῦ χρεωλυσίου καὶ τῶν τόκων τοῦ συμμαχικοῦ δανείου τῶν 2.400.000 ἀγγλικῶν λιρῶν ἡ Ἑλλὰς ἀναγκασθῆ νὰ πληρόνη ἐνιαύσιον ποσὸν 36.000 λιρῶν, ὅπερ ἔμελλε ναυξάνηται καθ' ὅσον ἐβελτιοῦντο τὰ οἰκονομικὰ τοῦ βασιλείου. Ἐπ' ἴσης δὲ συνηγόρησεν ἐν τῇ ἐκθέσει περὶ τινων μεταβολῶν τοῦ συστήματος τῆς εἰσπράξεως τῆς δεκάτης καὶ τῆς δημοσιεύσεως τῶν ἀπολογισμῶν. Ἀλλ' ὑπῆρχε ζήτημα παρέχον σοβαρὰς δυσκολίας εἰς τὴν αὐλήν, τὸ τῆς διαδοχῆς τοῦ βασιλέως. Διὰ τοῦ συντάγματος τοῦ 1844 εἶχεν ὑποδειχθῆ ὡς κληρονό-

μος ὁ νεώτερος ἀδελφὸς τοῦ Ὀθωνος, ὅστις ὄφειλε νὰ μεταστῆ εἰς τὴν ὀρθόδοξον ἐκκλησίαν. Ἄλλ' ἐπειδὴ ἡ σύμβασις τοῦ 1832, δι' ἧς εἶχε δοθῆ τὸ στέμμα εἰς τὸν Ὀθωνα, οὐδένα λόγον ἐποιεῖτο περὶ μεταβολῆς τοῦ θρησκευήματος τοῦ διαδόχου αὐτοῦ, εἶχε γείνει τῷ 1852 ἐν Λονδίῳ μεταξὺ τῆς Ἑλλάδος, τῆς Βαυαρίας καὶ τῶν τριῶν προστατῶν δυνάμεων συμφωνία, ἐπιβάλλουσα εἰς τὸν κληρονόμον ἀναγκάως τὴν εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν ἐπιστροφὴν. Ἄλλ' ὁ πρέσβυς τῆς Βαυαρίας προσέθηκε σημείωμα, καθ' ὃ ἢ ὁ κληρονόμος δὲν θὰ ἠναγκάζετο νὰ μεταβάλῃ δόγμα μέχρι τῆς ὥρας τῆς ἐπὶ τοῦ θρόνου ἀναβάσεως ἢ ἄλλως ὄφειλε κατὰ τὴν μεταβολὴν τοῦ δόγματος νὰ τύχῃ ἐγγυήσεως, ὅτι θὰ διεδέχετο τὸν θρόνον· ἄλλως δὲν θὰ εἶχε λόγον ἢ ἐγκατάλειψις τῆς θρησκείας τῶν πατέρων. Καὶ ὁ μὲν ἀμέσως νεώτερος ἀδελφὸς τοῦ Ὀθωνος Λουιπόλδος, ὁ μετὰ ταῦτα ἀντιβασιλεὺς τῆς Βαυαρίας, παρητήθη ἀπὸ τῶν ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ θρόνου δικαιωμάτων, ἢ δὲ διαδοχὴ ἐφαίνετο κυμαινομένη μεταξὺ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Λουδοβίκου καὶ τοῦ Ἀδαλβέρτου, τοῦ μετὰ τὸν Λουιπόλδον νεωτέρου ἀδελφοῦ τοῦ Ὀθωνος, ὅστις ὅμως εἶχε νυμφευθῆ Ἰσπανὴν καὶ κατὰ ταῦτα καθολικὴν πριγκίπισσαν. Ἡ δ' ἐναντίωσις τῶν Βαυαρῶν πριγκίπων εἰς μεταβολὴν τοῦ δόγματος αὐτῶν ἐνεποίησε τοιαύτην αἴσθησιν εἰς ἐνίους τῶν Ἑλλήνων πολιτευτῶν, ὥστ' ἔστρεψαν τὸν νοῦν εἰς τὸν ἀδελφὸν τῆς βασιλίσσης Πέτρον, τὸν πρίγκιπα τοῦ Ὀλδεμβούργου. Ἡ Ἀμαλία, ἧς ἡ δημοτικότης εἶχεν ἔτι μᾶλλον ἀυξηθῆ ἔνεκα τῆς σπουδῆς, μεθ' ἧς εἶχεν ἐπιτελέσει τὸ ἔργον αὐτῆς ὡς ἀντιβασιλίςσα κατὰ τὴν εἰς τὴν Εὐρώπην ἀποδημίαν τοῦ συζύγου, σπουδῆς τοιαύτης, ὥστε κατὰ τὴν παρατήρησιν Γάλλου τινὸς ἀνεγίνωσκεν ἔγγραφα χωρὶς νάποφασίῃ καὶ ἀπεφάσιζε χωρὶς νάναγνώσῃ, ἠσθάνθη ἑαυτὴν κολακευομένην ὑπὸ τῆς ιδέας ἐκείνης περὶ διαδόχου τοῦ θρόνου ἐκ τοῦ οἴκου τοῦ Ὀλδεμβούργου, ἣτις διήρυσεν ἔκτοτε τὴν αὐτὴν εἰς δύο φατρίας καὶ ἐξουδετέρωσε τὴν ἐν Ἀθήναις ἐπίδρασιν τῆς Βαυαρίας ἐν ὧραις κρίσεσιν.

Ἡ δημοτικότης τοῦ Ὀθωνος ἐξηκολούθησε δύο ἔτη μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τῶν συμμάχων· ἀλλ' ἡ ἔκρηξις τοῦ ἐν ἔτει 1859 αὐστροϊταλικοῦ πολέμου ἐδυσχέρανε τὴν θέσιν αὐτοῦ. Ὁ Κρίσπης, ἐπισκεφθεὶς τὰς Ἀθήνας τὸ ἔτος ἐκεῖνο, εὔρε τὸν λαὸν ἐνθουσιῶντα ὑπὲρ τοῦ ἰταλικοῦ ἀγῶνος, καὶ μεθ' ἐκάστην νίκην τῶν Ἰταλῶν ἐτελεῖτο δοξολογία ἐν Ἀθήναις. Ἄλλ' ὁ βασιλεὺς, ὡς ἦτο φυσικὸν δι' ἄνδρα Βαυαρὸν, συνεπάθει ὑπὲρ τῆς Αὐστρίας, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐπεθύμει

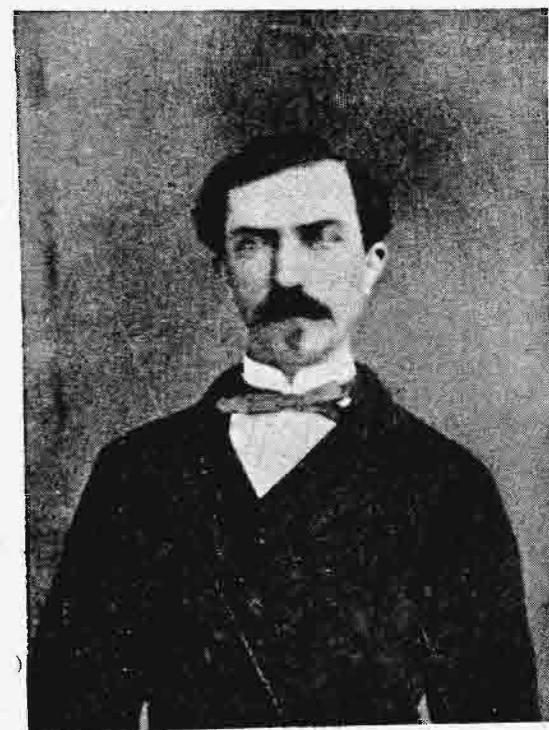


Μεσολόγιον κατὰ τὴν ἐν τῷ Στρατιωτικῷ ἀρχεῖῳ τοῦ Μονάχου ἐγγρωμὸν εἰκόνα τοῦ Βαυαρῶν λοχαγοῦ Koellnberger, ἧς πιστὸν ἀντίγραφον ἐν τῷ Μουσείῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἔθνομολογικῆς ἐταιρείας.

νά ἐπεκτείνῃ τὴν προστασίαν τῆς ἑλληνικῆς σημαίας εἰς ταύστριακά πλοῖα. Ἄλλ' ὁ μὲν ἑλληνικὸς λαὸς κατηγορεῖ αὐτὸν ἐπὶ τοῖς φιλαυστριακοῖς ἐκείνοις αἰσθήμασιν, αἱ δὲ κυβερνήσεις τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Γαλλίας ὑπόπτουν αὐτὸν, ὡς τῷ 1854, ὡς ἔχοντα εὐμενῶς πρὸς τὴν ἰδέαν ἐπαναστάσεως ἐν Τουρκίᾳ, προκηρυχθείσης ὑπὸ τοῦ ὑπασιστοῦ αὐτοῦ Καρατάσου, αὐτοῦ ἐκείνου, ὅστις εἶχεν ὑπάρξει ἢ ἀφορμὴ τοῦ ἐν ἔτει 1847 ἑλληνοτουρκικοῦ ἐπεισοδίου. Ἡ δὲ ἀντιπολίτευσις, ἐφιεμένη νὰ φέρῃ δυσκολίας εἰς τὴν κυβέρνησιν, ἐπωφελεῖτο τὴν πρὸς τὴν Αὐστρίαν φιλίαν τοῦ Ὁθωνος, καὶ στάσις, προελθοῦσα ἐκ τῶν διαμαρτυριῶν τῶν φοιτητῶν ἐναντίον τῆς ἀγορᾶς δαπανηρῶν ψιαθίνων σκιαδίων, ἀπέληξεν εἰς τὸ νὰ μεταβληθῶσι τὰ Σκιαδικὰ ἐκεῖνα εἰς ζήτημα πολιτικόν. Καὶ αἱ μὲν ἐκλογαὶ ἀπέβησαν ὑπὲρ τοῦ ὑπουργείου, οὗ προϊστάτο ὁ Ἀθανάσιος Μιαούλης, υἱὸς τοῦ ναυάρχου καὶ ἀφωσιωμένος βασιλικὸς, ὅστις εἶχεν ἀνέλθει εἰς τὴν ἀρχὴν μετὰ τὴν κατοχὴν· ἀλλὰ τὸ ἱστορικὸν Μεσολόγγιον ἀνέδειξε βουλευτὴν τὸ εἶδωλον τῆς ἀθηναϊκῆς νεότητος, τὸν κατόπιν εἰσηγητὴν τῆς ἐξώσεως τοῦ Ὁθωνος, τὸν Ἐπαμεινώνδαν Δεληγεώργην, ὅστις οὕτως κατήρξατο τοῦ πολιτικοῦ αὐτοῦ σταδίου. Αἱ ἐν ἔτει 1860 σφαγαὶ τῆς Συρίας ἀπέσπασαν ἐπὶ τινα χρόνον τὴν προσοχὴν ἀπὸ τῶν ἐσωτερικῶν τούτων πραγμάτων, ἀλλ' αἱ ἐπιτυχίαι τοῦ Γαριβάλδη ἐν τῇ νοτίῳ Ἰταλίᾳ ἀνεζωπύρησαν τὸ δημοκρατικὸν φρόνημα. Εἰς δὲ τὴν ἤτταν τοῦ ὑπουργικοῦ ὑποψηφίου κατὰ τὰς ἀρχαιρεσίας τοῦ προέδρου τῆς βουλῆς ἐπηκολούθησαν ἢ κατάσχεσις ἐφημερίδων τῆς ἀντιπολιτεύσεως καὶ ἢ διάλυσις τῆς βουλῆς. Ταῦτα δὲ πάντα ἐξηρέθισαν τὴν ἀντιπολίτευσιν, καὶ ἡ νέα βουλή προσωνομάσθη «βουλή τῶν ταγματάρχων» ἐκ τοῦ πλήθους τῶν τοιούτων ἀξιωματικῶν τῶν εἰσελθόντων εἰς αὐτὴν διὰ κυβερνητικῆς ὑποστηρίξεως. Μέγας ἐσμὸς νέων γερουσιαστῶν διωρίσθη χάριν ἐξασφαλίσεως καὶ τοῦ νομοθετικοῦ τούτου σώματος. Μάτην ὁ πρέσβυς τῆς Ἀγγλίας σὺν Θωμᾶς Οὐάϊς (Wyse) παρέστησε τὸν κίνδυνον τῆς τοιαύτης φράξεως τῶν δικλείδων ἀσφαλείας τῆς κοινῆς γνώμης, ἐν ᾧ ἀφ' ἑτέρου συνδυασμὸς περιστάσεως κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον κατέστησεν οὐ μόνον τὴν βαυαρικὴν αὐλὴν, ἀλλὰ καὶ τὰς τρεῖς προστατίδας δυνάμεις ἐχθρικὰς ἢ ἀδιαφόρους πρὸς τὴν διατήρησιν τοῦ βασιλέως. Καὶ ἡ μὲν Ῥωσία διετίθετο οὕτως ἔνεκα λόγων ἀντιθέτων πρὸς τὴν Βαυαρίαν, ἡ δὲ Ἀγγλία, ἐπειδὴ ὑπόπτειε τὸν Ὁθωνα ὡς τρέφοντα σχέδια ἀντιπασσόμενα τοῦτο μὲν εἰς τὴν ἀγγλικὴν ἐπὶ τῶν

Ἰονίων νήσων προστασίαν, τοῦτο δ' εἰς τὴν ἀκεραιότητα τῆς Τουρκίας, ἣν περιέθαλπεν ἀκόμη χάριν τῆς ἐν Ἰνδία ἀγγλικῆς ἀρχῆς, τέλος δ' ἡ Γαλλία διὰ τὸν λόγον, ὅτι εἶχε παροραθῆ ἢ συμβουλή αὐτῆς καὶ ἴσως ἔνεκα τῆς ἐπὶ τὸν αὐτοκράτορα προσωπικῆς ἐπιδράσεως τοῦ Καλέργη, τότε ὄντος πρέσβευς τῆς Ἑλλάδος ἐν Παρισίοις. Οὕτω τὸ 1861 τὰ πάντα ἐφαίνοντο δυσεῖωνα ἐναντίον τοῦ Ὁθωνος.

Τὸν Μάϊον τοῦ 1861 ἀνεκαλύφθη ἐν τῇ στρατιᾷ σύστασις ἐναντίον τοῦ βασιλέως, καὶ ἡ κυβέρνησις προέβη εἰς τὸ σφάλμα νὰ στείλῃ τοὺς ἡγέτας αὐτῆς εἰς τὸ Ναύπλιον, ὅπερ οὕτως ἀπέβη τὸ στρατηγεῖον τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος. Ἐν τούτῳ δὲ τῷ μεταξύ ἡ ἀντιπολίτευσις ἀπέβη συστηματικώτερα. Οἱ νέοι ἄνδρες, οἱ εἰσελθόντες εἰς τὸν πολιτικὸν βίον, ἰδίως δὲ ὁ Δεληγεώργης, ὑπεστηρίζοντο ὑπὸ τῶν φοιτητῶν, ὧν αἱ κεφαλαὶ ἦσαν μεστὰι τῶν θεωρητικῶν καλλωνῶν τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως καὶ οἵτινες ἦσαν αὐτόχρημα ἀπόστολοι τῶν ἰδεῶν αὐτῆς, ἐπειδὴ διέδιδον ἀνὰ τὸν ἑλληνικὸν κόσμον τὰς ἀντιδυναστικὰς ἀρχὰς, ἃς εἶχον ποτισθῆ ἐν Ἀθήναις. Οὕτως εἶχεν ἐπαληθεύσει ἡ προφητεία



Ἐπαμεινώνδας Δεληγεώργης.

τοῦ ἀγχινουστάτου γηραιοῦ Κολοκοτρώνη, ὅστις πρὸ ἐτῶν, ἀποβλέψας ἔνθεν μὲν εἰς τὸ ἄρτι ἰδρυθὲν Πανεπιστήμιον, ἔνθεν δὲ εἰς τὰ ἀνάκτορα, εἶχεν εἶπει «Τοῦτο τὸ σπίτι θὰ φάγῃ ἐκεῖνο τὸ σπίτι». Καθ' ἃ δὲ συνήθως συμβαίνει, οἱ ὀρμητικώτεροι τῶν δημοκρατικῶν προέστησαν ἑαυτῶν γηραιὸν πρόμαχον ἀναμφισβητήτου ἐντιμότητος, τὸν σεβαστὸν Κανάρην, οὗ ἐκαρποῦντο χάριν τοῦ ἰδίου σκοποῦ τὴν φήμην καὶ τὴν δημοτικότητα τὴν κτηθεῖσαν κατὰ τὸν ἱερὸν ἀγῶνα καὶ νεωστὶ ἐνισχυθεῖσαν διὰ τῆς ἀνεξαρτησίας, ἣν εἶχεν ἐπιδείξει ἐν τῇ γερουσίᾳ. Ἐν δὲ τῷ τύπῳ εὗρισκον δύο ἰσχυρὰ ὄργανα πρὸς ὑποστήριξιν τοῦ προγράμματος αὐτῶν, τὸ Μέλλον τῆς πατρίδος καὶ

τὸν Βρετανικὸν ἀστέρα. Ἡ δευτέρα αὕτη ἑλληνικὴ ἔφημερις εἶχεν ἰδρυθῆ ἔν Λονδίῳ ὑπὸ τοῦ Στεφάνου Ξένου, ἔξαιρέτου διηγηματογράφου, ὅστις ὑπῆρξε τῶν πρώτων ὑποδειξάντων ἤδη τῷ 1859 τὸν Ἄγγλον πρίγκιπα Ἀλφρέδον, τὸν κατόπιν δοῦκα τοῦ Ἐδιμβούργου, ὡς τὸν ἄριστον διάδοχον τοῦ Ὀθωνος. Καὶ ἀπόπειρα μὲν τις δολοφονίας τῆς βασιλίσσης, γενομένη τῇ 6 Σεπτεμβρίου, ὑπὸ τοῦ νεαροῦ Ἀριστείδου Δοσίου καθ' ὃν χρόνον ὁ βασιλεὺς ἀπεδήμει ἔν τῷ ἔξωτερικῷ, προεκάλεσε ζωηρὰν φιλοβασιλικὴν ἀντίδρασιν. Ἀλλὰ μετὰ ἕξ ἑβδομάδας συνωμοσία ἀξιωματικῶν τινῶν τοῦ ἱππικοῦ, μελε-

τησάντων τὴν σύλληψιν τοῦ μονάρχου κατὰ τὴν ἐπιστροφὴν αὐτοῦ, κατέδειξεν, ὅτι ἡ μετατροπὴ τῶν πνευμάτων ἦτο μόνον προσωρινή. Ὁ δὲ Μιαούλης, συναισθανόμενος, ὅτι ἡ κοινὴ γνώμη ἀπῆτει τὴν πῶσιν τοῦ ὑπουργείου, οὐ προΐστατο ἀπὸ τοῦ 1857, ὑπέβαλε τὴν παραίτησιν αὐτοῦ, καὶ ἐκλήθη εἰς τὰνάκτορα τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1862 ὁ δημοφιλέστατος τῶν ἀνδρῶν τῆς Ἑλλάδος, ὁ Κανάρης. Ἀλλὰ τὸ πρόβλημα τοῦ σχηματισμοῦ ὑπουργείου ἀπέδειξεν, ὅτι ἦτο εὐκολώτερον εἰς τὸν γηραιὸν



Κωνσταντῖνος Κανάρης.

ναυβάτην νὰ πυρπολήσῃ τουρκικὸν πλοῖον μᾶλλον ἢ νὰ πηδαλιουχήσῃ τὸ κράτος διὰ τοῦ τενάγουσ τῆς πολιτικῆς. Καὶ τὸ μὲν πρόγραμμ' αὐτοῦ ἦτο ἔξαιρέτον, ἀλλ' ὁ ὑποβληθεὶς ὑπ' αὐτοῦ κατάλογος τῶν ὑπουργῶν προεκάλεσε τοιοῦτον ἀντιπερισπασμὸν τῶν αἰσθημάτων, ὥστε ὁ βασιλεὺς κατώρθωσε νὰποσύρῃ τὴν εἰς αὐτὸν δοθεῖσαν ἐντολήν. Ὁ Μιαούλης διετήρησε τὴν πρωθυπουργίαν, καὶ τὰ συμβάντα τῶν προσεχῶν ὀλίγων μηνῶν ἦγαγον εἰς τὸ νὰ κληθῆ τὸ ὑπ' αὐτὸν ὑπουργεῖον «ὑπουργεῖον τοῦ αἵματος».

Τῇ 1 Φεβρουαρίου 1862 ἐπανεστάτησεν ἡ φρουρὰ τοῦ Ναυπλίου. Ἡ πόλις ἐκεῖνη, εἰς ἣν πρὸ εἰκοσιεννέα ἔτων ὁ Ὀθων εἶχε τύχει παρὰ τῶν ὑπηκόων δεξιῶσεως ἐνθουσιωδестаτης, ἦτο ἡ ἔδρα

τῶν δυσηρεστημένων, τὴν δ' ἠγεσίαν αὐτῶν εἶχον ἡ εὐγλωττος καὶ θελκτικὴ χήρα τοῦ γερουσιαστοῦ Παπαλεξοπούλου Καλλιόπη



Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου.

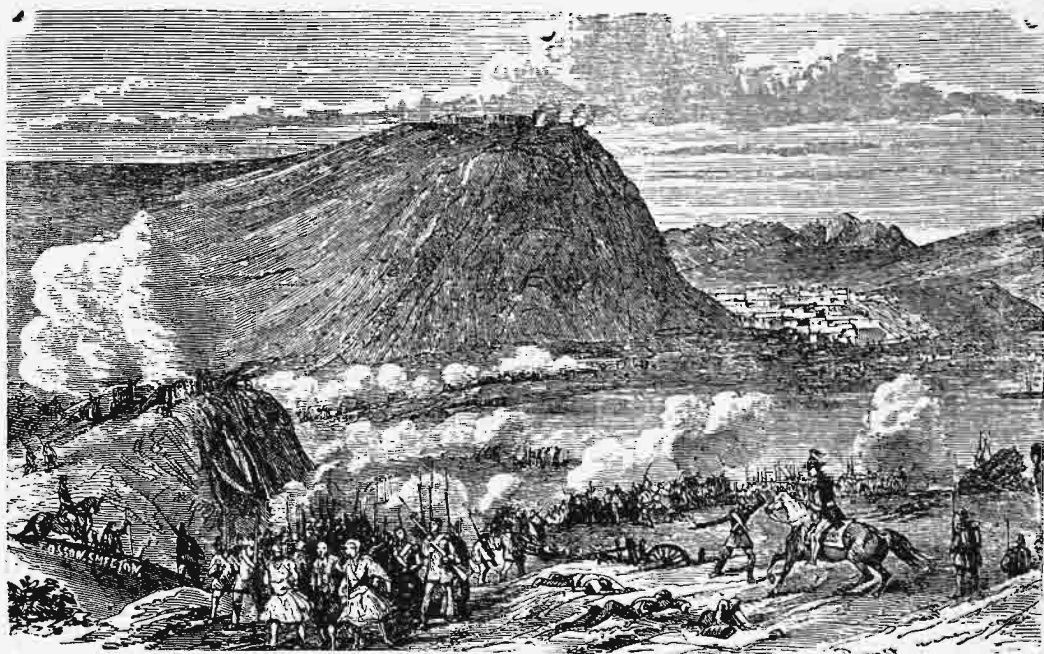
καὶ ὁ πρόξενος τοῦ Βελγίου Ζαβιτσᾶνος. Οἱ ἐπαναστάται ἀπῆτησαν τὴν κατάργησιν τοῦ «συστήματος» τοῦ ταῦτιζομένου πρὸς τὸ ὑφιστάμενον ὑπουργεῖον, τὴν διάλυσιν «τῆς βουλῆς τῶν ταγματαρχῶν» καὶ τὴν σύγκλησιν ἐθνικῆς συντακτικῆς συνελεύσεως, καὶ ἀπηύθυναν αἴτησιν πρὸς τοὺς πρέσβεις τῶν τριῶν προστατίδων δυνάμεων. Τὴν αὐτὴν δ' ἡμέραν ἐξερράγη ἐπανάστασις ἐν Ἀργεῖ. Ἡ Τρίπολις καὶ ἡ Κυπαρισσία ἠκολούθησαν τὸ αὐτὸ παράδειγμα. Ἀλλ' ὁ μόνος σοβαρὸς κίνδυνος

προήρχετο ἐκ τῶν ἐξεγέρσεων ἐν Ναυπλίῳ καὶ Σύρῳ, ὅπου μόνον ἡ ἄνω πόλις τῶν καθολικῶν ἔμεινε πιστὴ εἰς τὸν βασιλέα. Ἡ δὲ κυβέρνησις ἔταξε στρατόπεδον παρὰ τὸν ἰσθμὸν ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Χάν, παλαιμάχον Ἑλβετὸν φιλέλληνα, ὅστις κατέλαβε τὸ Ἄργος καὶ τὴν Τίρυνθα καὶ ἐπολιόρησε τὸ Ναύπλιον. Καίτοι δ' ἡ φρουρὰ ἔτυχε τῆς βοηθείας τῆς κρητικῆς παροικίας τῆς ἐγκαθιδρυμένης ἐν τῷ προαστείῳ Προνοίᾳ, ὅπου εἶχε συνέλθει ἡ ἐθνικὴ συνέλευσις τοῦ 1832, τὰ βασιλικά στρατεύματα μετ' οὐ πολὺ ἐκυρίευσαν τὰ περικτεῖσματα. Ἀλλὰ, τοῦ βασιλέως ἀρνηθέντος νὰ χορηγήσῃ γενικὴν ἀμνηστίαν, ἡ φρουρὰ ἀπεφάσισεν ὁμοθύμως νᾶντιστῆ, καὶ ἡ ἄφοβος Καλλιόπη ἴστατο ἐπὶ τοῦ ἔξωστου τῆς οἰκίας αὐτῆς, ἐν ᾧ αἱ σφαῖραι ἐσύριζον περὶ αὐτήν, βοῶσα, ὅτι «τὸ μὲν Μεσολόγγιον ἐξησφάλισε τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ ἔθνους, τὸ δὲ Ναύπλιον θὰ ἐξασφαλίσῃ τὰς ἐλευθερίας αὐτοῦ». Τέλος δ' ἔγεινε δεκτὴ ἀμνηστία ἀπάντων τῶν ἐπαναστατῶν πλὴν δεκαεννέα, οἵτινες



Χάν.

ἀπήχθησαν ἐπὶ γαλλικῶν καὶ ἀγγλικῶν ἀτμοπλοίων, καὶ τῇ 8 Ἀπριλίου ὁ Χὰν εἰσῆλθεν εἰς τὸ Ναύπλιον. Ἐν δὲ τῇ Σύρῳ ἡ τάξις ἀποκατεστάθη ὑπὸ τοῦ λοχαγοῦ Τσίρου, γνωστοῦ διώκτου τῶν ληστῶν, ὅστις συνήντησε καὶ ἐνίκησε τοὺς ἐπαναστάτας ἐν Κύθνῳ. Οὐδεὶς ἐνθουσιασμός ἐπηκολούθησεν εἰς τὰς νίκας ταύτας Ἑλλήνων καθ' Ἑλλήνων. Καὶ ἐν μὲν Ναυπλίῳ περίρρυτον ὑπὸ τῆς θαλάσσης πολυάνδριον κρύπτει τὰ λείψανα τῶν πεσόντων τῷ 1862, οἱ δὲ φονευθέντες ἐν Κύθνῳ ὑμνήθησαν ὡς μάρτυρες. Μυστικὸν δὲ ὑπόμνημα τοῦ ὑπουργοῦ τῶν ἐσωτερικῶν πρὸς τὸν βασιλέα ὑπετύπωσε



Ἡ ἐπανάστασις τοῦ Ναυπλίου κατὰ σύγχρονον ξυλλογραφίαν.

τοὺς ἐν ταῖς ἐπαρχίαις δυσηρεστημένους, ἐξαιρουμένων τῶν ἐργατικῶν τάξεων, ὡς ὄχλον πενήτων τῆς ἀνεπτυγμένης τάξεως μὴ ἀπεχόντων μὲν χειρωνακτικῆς ἐργασίας, ἀλλ' ἀνικάνων νὰ καταλάβωσι θέσεις ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ τῆς πολιτείας, καὶ παρέστησε τὸν κίνδυνον, ὃν διέτρεχεν ὁ βασιλεὺς, ἀν δὲν μετέβαλλε τὸ «σύστημα» αὐτοῦ, δὲν ἐπέτρεπεν ἐλευθερίαν κατὰ τὰς ἐκλογὰς καὶ δὲν ἔλυε τὸ χαλεπὸν ζήτημα τῆς διαδοχῆς, ὀρίζων εἰς τοὺς ὀρθοδόξους ὑπηκόους ὀρθόδοξον ἐπίδοξον διάδοχον. Αἱ δὲ τοιαῦται παραστάσεις ὑπεστηρίχθησαν ὑπὸ τοῦ ἐκτάκτου ἀπεσταλμένου τῆς Ἀγγλίας Ἐρρίκου Ἐλλιοτ, ὅστις ἀνεκοίνωσε τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ προΐσταμένου ὑπουργοῦ περὶ μεταβολῆς τοῦ ὑπουργείου, διαλύσεως τῆς βουλῆς καὶ τηρήσεως τοῦ

συντάγματος. Ὁ δὲ Ὄθων ἐξετέλεσε τὴν πρώτην τούτων τῶν εὐχῶν, καὶ τῇ 26 Μαΐου τὸ ἐπὶ μακρὸν ἄρξαν ὑπουργεῖον Μιαούλη ἀντικατεστάθη ὑπὸ ἐτέρου ὑπουργείου, τοῦ τελευταίου τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνος, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ ἀυλάρχου Γενναίου Κολοκοτρώνη, υἱοῦ τοῦ περιωνύμου ἥρωος τοῦ ἀγῶνος καὶ αὐτοῦ δὲ ὄντος μᾶλλον στρατιώτου ἢ πολιτευτοῦ. Ὁ νέος πρωθυπουργὸς ὁμοίως παρώρμησε τὸν Ὄθωνα νὰ λύσῃ τὸ ζήτημα τῆς διαδοχῆς, ἐν ᾧ ἄφ' ἐτέρου ὁ Ῥώσσελ συνεβούλευε τοὺς ἐν Λονδίνῳ πρέσβεις τῆς Ἑλλάδος καὶ Βαυαρίας νὰ σταλῇ εἰς τὴν Ἑλλάδα εἰς τῶν υἱῶν τοῦ πρίγκιπος Λουιπόλδου, ἐφ' ὅσον ἀκόμη εἶχεν ἡλικίαν εὐαίσθητον. Ἄλλ' ὁ Ὄθων προετίμα νὰ μὴ ἀπαιτηθῇ παρὰ τοῦ ἀνεψιοῦ αὐτοῦ ἢ ἀλλαγὴ τοῦ οἰκείου δόγματος πρὶν ἢ γείνη ἐνήλιξ τὸν προσεχῆ Ἰανουάριον. Ἀλλὰ πρὸ τοῦ χρόνου ἐκείνου ὁ Ὄθων δὲν ἐβασίλευε πλέον.

Μαθὼν δ' ἐν τούτοις ὁ βασιλεὺς τὰ περὶ τῶν δυσηρεστημένων, ἐπειράθη νὰ στρέψῃ τὴν προσοχὴν τοῦ ἔθνους εἰς τὴν μεγάλην ἰδέαν, ἧς εἶχεν ὑπάρξει θερμότατος ὑπέρμαχος ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου. Ἀπόστολοι ἐστάλησαν νὰ διαπραγματευθῶσι μετὰ τοῦ Γαριβάλδη χάριν συμπράξεως αὐτοῦ πρὸς ὑποκίνησιν ἐπαναστάσεως ἐν Τουρκίᾳ· ἀνεφύθησαν κατάλογοι συνδρομῶν ὑπὲρ τῶν τότε ἐναντίον τῆς Πύλης ἀγωνιζομένων Μαυροβουνίων, καὶ ὁ βασιλεὺς ἠλπίζεν, ὅτι ἡ Σερβία ἔμελλε νὰ κηρύξῃ πόλεμον ἐναντίον τοῦ σουλτάνου. Ἡ δὲ διασάλευσις αὕτη ἐφαίνετο οὕτω σοβαρὰ εἰς τὸν Ῥώσσελ, ὥστε διέταξε τὸν νέον ἐν Ἀθήναις πρέσβυν τῆς Ἀγγλίας Σκάρλετ «νὰ γνωρίσῃ εἰς τὸν βασιλέα τῆς Ἑλλάδος, ὅτι εἰς πόλεμον ἐναντίον τῆς Τουρκίας ἔμελλε νὰ ἐπακολουθήσῃ ἐντὸς λίαν βραχείου χρόνου ἢ κατάλυσις καὶ παραίτησις αὐτοῦ». Οὐδ' ἠπέιλει μόνον ὁ ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν ὑπουργὸς τῆς Ἀγγλίας, ἀλλὰ καὶ προσέφερεν εἰς τὸν Ὄθωνα τὰς Ἰονίους νήσους ἐπὶ τῷ ὄρω τῆς μὴ ὑποκινήσεως τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος. Ἄλλ' ὁ Ὄθων ἠρνήθη, καὶ ἡ ἄρνησις αὕτη ἦτο τιμητικὴ δι' αὐτὸν, ἐπειδὴ ἰσχυρίζετο εὐλόγως, ὅτι οἱ μὲν Ἰόνιοι ἦσαν ὑπήκοοι πεπολιτισμένης εὐρωπαϊκῆς δυνάμεως, οἱ δὲ ἀλύτρωτοι Ἕλληνες τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἠπείρου ἦσαν δεδουλωμένοι εἰς Ἀσιανούς δεσπότης. Πιστεύων εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ Μαυροβουνίου καὶ εἰς συμμαχίαν μετὰ τῆς Σερβίας, εἶχε καταδικασθῆ εἰς τελείαν ἀπογοήτευσιν. Καὶ ὁ μὲν Γαριβάλδης ἀντὶ νάποβιασθῆ εἰς τὴν Ἠπειρον εἶχε τραυματισθῆ εἰς τὸ Ἄσπρο-

μόντε, οἱ δὲ Μαυροβούνιοι ὠμολόγησαν εἰρήνην, καὶ οἱ Σέρβοι ἀπεδέχθησαν τὰς ἀποφάσεις τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει συνδιασκέψεως. Ἀπασαί αἱ ἐλπίδες ἀντιπερισπασμοῦ ἐν Τουρκίᾳ ἐξέλιπον. Τότε ἡ βασίλισσα, ἣτις διετήρει τὴν συνήθη αὐτῆς βιαιότητα, ἔπεισε τὸν σύζυγον νὰ ἐπιχειρήσῃ μακρὰν περιόδιαν εἰς τὰς ἐπαρχίας ἐν ἡμέραις, καθ' ἃς ἡ σύνεσις ἐπέβαλλε τὴν διαρκῆ αὐτοῦ παρουσίαν ἐν τῇ πρωτεύουσῃ.

Ὁ ἐν Μεσολογγίῳ ὑποπρόξενος τῆς Ἀγγλίας εἶχε προαγγεῖλει ἐπικειμένην τελευτῶντος τοῦ Σεπτεμβρίου ἐπανάστασιν ἐν Ἀκαρνανίᾳ ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Θεοδώρου Γρίβα, τοῦ παλαιμάχου ἀρχηγοῦ ἀτάκτων, οὗ οἱ ἄθλοι ἀνήρχοντο μέχρι τῆς ἐν ἔτει 1842 ἀναρχίας. Ἄλλ' ἡ προθεσμία ἐκείνη παρήλθεν ἄνευ τινὸς δυσαρέστου συμβάντος, καὶ τῇ 1 Ὀκτωβρίου τὸ βασιλικὸν ζεῦγος, πιστεῦον, ὅτι ὁ δηλωθεὶς κίνδυνος ἦτο ἀνύπαρκτος, ἐπεχείρησε τὸν περίπλου ἐκείνου, ὅστις ἔμελλε νὰ εἶνε ἡ τελευταία τῶν πολλῶν αὐτῶν ἐν Ἑλλάδι περιοδιῶν. Ὁ βασιλεὺς φαίνεται, ὅτι εἶχε προαίσθησιν τινα τῆς μελλούσης αὐτοῦ καταλύσεως, ἐπειδὴ τὴν ἡμέραν τῆς ἀναχωρήσεως εἶπεν εἰς τὸν ὑπουργὸν τῶν ἐξωτερικῶν Νικόλαον Δραγούμην· «Ἀνέγνων, ὅτι ὁ λαὸς θεωρεῖ ἀτυχίαν τὸ βασιλεύειν χρόνον μακρότερον τριάκοντα ἔτων. Τὰ ἰδικά μου τριάκοντα ἔτη συμπληροῦνται σχεδόν». Ἡ βασιλικὴ θαλαμηγὸς εἶχεν ἀπέλθει πρὸ τριῶν μόνον ἡμερῶν, ὅτε ὁ Γρίβας ἔπεισε τὴν φρουρὰν τῆς Βονίτσης νὰναπετάσῃ τὴν σημαίαν τῆς ἀποστασίας. Τὸ Μεσολόγγιον, αἱ Πάτραι ἐπὶ τῇ παρορμήσει τοῦ πρώην ὑπουργοῦ Βενιζέλου Ρούφου καὶ ἄλλαι πόλεις ἠκολούθησαν ταχέως τὸ παράδειγμα ἐκεῖνο. Ὁ δὲ Ὄθων ἔμαθεν ἐν Καλάμαις, περιπλέων τὴν Πελοπόννησον, τὸ ἄγγελμα τῆς ἀποστασίας τῆς Βονίτσης, καὶ ἔδωκε πάραυτα τὴν διαταγὴν ἐπανόδου. Ἀλλὰ, πρὶν ἢ καταπλεύσῃ ἡ θαλαμηγὸς εἰς τὸν Πειραιᾶ, εἶχον ἤδη ἐπαναστατήσῃ αἱ Ἀθῆναι. Τὴν νύκτα τῆς 10 Ὀκτωβρίου ἀπεστάτησεν ἡ φρουρά. Ὁ δὲ πρωθυπουργὸς, ὅστις εἶχε φθάσει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ ἔξωσις τοῦ Ὄθωνος ἦτο ἀναπόφευκτος, οὐδεμίαν κατέβαλε προσπάθειαν πρὸς διάσωσιν τοῦ θρόνου, καὶ ἠρνήθη νὰ διατάξῃ τὴν σύλληψιν τῶν συνωμοτῶν. Ὡς τῷ 1843, αἱ ὁδοὶ ἦσαν ἔρημοι, καὶ αὐτοὶ δὲ οἱ πολιτικοὶ ἀρχηγοὶ τῆς ἐπαναστάσεως ἐθεώρησαν συνετώτερον νὰ διαμείνωσιν οἴκοι μέχρι τῆς πρωίας. Τότε προεχώρησαν πρὸς τὰ παραπήγματα τοῦ πυροβολικοῦ, ὅπου ὁ Δεληγεώργης, μεταχειρισθεὶς ἀντὶ γραφείου τηλεβόλον, ἐχάραξεν

ἐπὶ τεμαχίου χάρτου προκήρυξιν, ἀγγέλλουσαν τὴν κατάλυσιν τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνος καὶ τὸν σχηματισμὸν προσωρινῆς κυβερνήσεως, ἀποτελουμένης ὑπὸ τοῦ Βούλγαρη, τοῦ Κανάρη καὶ τοῦ Ρούφου, ἣτις ἔμελλε νὰ κυβερνήσῃ τὴν χώραν μέχρι τῆς ἐκλογῆς νέου βασιλέως ὑπὸ ἐθνικῆς συνελεύσεως. Ἐπίθεσις δὲ γενομένη ἐναντίον τῶν ἀνυπερασπίστων ἀνακτόρων δὲν ἔτυχεν ἀντιστάσεως ὑπὸ τοῦ Χάν. Καὶ τὰ μὲν κινητὰ ὑπάρχοντα τοῦ βασιλέως διεσώθησαν ὡς τὸ πλεῖστον, ἡ δὲ ἀλληλογραφία αὐτοῦ ἀπήχθη καὶ ἀνεγνώσθη ὑπὸ τῆς προσωρινῆς κυβερνήσεως. Εὐρέθη δὲ, ὅτι αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ ἐκθρονισθέντος βασιλέως ἦσαν μεστὰι αἰσθημάτων θερμοτάτης ἀγάπης πρὸς τὴν Ἑλλάδα, καὶ λέγεται, ὅτι ὁ Κανάρης, ὅστις εἶχε πεισθῆ νὰ μετάσχη τῆς κυβερνήσεως παρὰ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ θέλησιν, ἐδάκρυσεν ὑπὸ μεταμέλου ἐπὶ τῇ ἀναγνώσει αὐτῶν.

Ἐπὶ τούτοις ὁ Βούλγαρης, ὁ πρόεδρος τῆς τριαρχίας, ἐσχημάτισεν ὑπουργεῖον, οὗ συμμετέσχον ὁ Δεληγεώργης καὶ δύο μέλλοντες πρωθυπουργοὶ, ὁ Κουμουνδοῦρος καὶ ὁ Θρασύβουλος Ζαΐμης. Ἄλλ' ἡ τάξις δὲν ἀποκατέστη ἐπὶ δύο ἡμέρας· ἔνοπλοι ἄνδρες ἐπυροβόλουν ἐν ταῖς ὁδοῖς εἰς ἔνδειξιν χαρᾶς, καὶ ἱκανοὶ ἀθῶοι πολῖται ἐφονεύθησαν ἐκ συμπτώσεως· ἱκανὰ ἐργαστήρια ἐδηλώθησαν, τὸ μουσεῖον τῆς Ἀκροπόλεως ἀπέβαλε τινα τῶν κειμηλίων αὐτοῦ καὶ ἐκ τῶν φυλακῶν ἀπελύθησαν ἔνιοι τῶν ἦττον ἐντίμων αὐτῶν ἐνοίκων. Τὴν δ' ἑσπέραν τῆς 11 Ὀκτωβρίου ἐσημειώθη ὁ κατάπλους τῆς βασιλικῆς θαλαμηγοῦ, ἣτις ἠγκυροβόλησεν ἀκριβῶς ἐκτὸς τοῦ λιμένος τοῦ Πειραιῶς. Στίφος, οὗ τὰ ἐπαναστατικὰ αἰσθήματα ἐξεδηλοῦντο διὰ κραυγῶν καὶ πυροβολισμῶν, εἶχεν ἤδη συναθροισθῆ, ὅπως παρακωλύσῃ τὴν ἀποβίβασιν τῶν βασιλέων. Ἀντίγραφον δὲ τῆς ἐπαναστατικῆς προκήρυξεως καὶ μοιραῖος πυροβολισμὸς, διευ-



Ἡ Ἀμαλία ἐν τῇ ἐξορίᾳ.

θυνθείς ἀπὸ τῆς παραλίας ἐναντίον νομοταγοῦς ἀξιωματικοῦ, ὅστις εἶχε τολμήσει νάνακραυγάσῃ «Ζήτω ὁ βασιλεὺς», ἔπεισαν τὸ βασιλικὸν ζεῦγος, ὅτι ἡ ἀποβίβασις ἦτο ἀδύνατος. Ἐν τάχει συνεκροτήθη συμβούλιον ἐπὶ τοῦ πλοίου. Καὶ ἡ μὲν βασίλισσα Ἀμαλία ἐπέμεινεν ἐπὶ μίαν στιγμὴν νὰ ἐπαναπλεύσωσιν εἰς τὰς Καλάμας ἢ τὸ Λιμένι, ὅπου πρὸ μικροῦ εἶχον τύχει ἐνθουσιώδους ὑποδοχῆς· ἀλλ' ὁ Ὄθων ἐδίσταζε κατὰ τὸ σύνηθες νάποφασίσῃ, ἕως λάβῃ λεπτομερεστέρας εἰδήσεις. Νέος Ἕλλην ἱστορικὸς ἐξέφρασε τὴν γνώμην, ὅτι ἡ συμβουλή τῆς βασίλισσης, ἂν ἐτροποποιεῖτο διὰ κατάπλου εἰς τὸ φιλο-



Ὁ Ὄθων ἐπὶ τῆς νεκρικῆς κλίνης κατὰ φωτογραφίαν.

βασιλικὸν Γύθειον, θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ σώσῃ τὴν βαυαρικὴν δυναστείαν. Ἀλλ' ἐν τῷ μεταξὺ ἔφθασε τὸ διπλωματικὸν σῶμα καὶ ἀνεπισήμως συνεβούλευσε παραίτησιν. Τὴν νύκτα ἐκείνην ὁ Ὄθων διῆλθεν ἐν τῷ ἱστορικῷ κόλπῳ τῆς Σαλαμῖνος, σκεπτόμενος περὶ τῆς ληφθησομένης ἀποφάσεως. Τὴν δὲ πρωίαν τῆς ὑστεραίας ἀνεκοίωσεν εἰς τὸν πρέσβυν τῆς Ἀγγλίας τὴν πρόθεσιν νὰ ἐγκαταλίπῃ τὴν Ἑλλάδα. Γράψας δὲ προκήρυξιν ἀποχαιρετισμοῦ πρὸς τὸν ἑλληνικὸν λαὸν, ἐν ἧ ἀνεμίμνησκε τὴν ἀγάπην αὐτοῦ καὶ τοὺς ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος μόχθους, καὶ ἐδήλου, ὅτι ἐγκατέλειπεν αὐτὴν χάριν ἀποφυγῆς περαιτέρας χύσεως αἱματος, ἐπεβιβάσθη ἐπὶ πλοίου ἀγγλικοῦ, τῆς Σκύλλης, καθ' ἃ πρὸ τριάκοντα ἐτῶν ὁμοίως ἐπὶ πλοίου ἀγγλικοῦ εἶχε κατέλθει εἰς τὴν Ἑλλάδα, καὶ ἀπέπλευσεν εἰς Βενε-

τίαν. Ἡ τελευταία δὲ σταγὼν ἐν τῷ κυπέλλῳ τῆς πικρίας αὐτοῦ ὑπῆρξε κατὰ τὸν περίπλου τῆς Πελοποννήσου ἢ θεὰ πυριφλέκτου τῆς θριαμβευτικῆς ἀψίδος, ἣν ὁ λαὸς τῶν Καλαμῶν εἶχεν ἀνεγείρει ὀλίγας καὶ μόνον ἡμέρας πρότερον ἐπὶ τῇ δεξιῷσει τοῦ νῦν ἐξοριστοῦ μονάρχου. Ἡ δὲ νέα κατάστασις πραγμάτων ἔγεινε δεκτὴ ἀπανταχοῦ. Αἱ μὲν προστάτιδες δυνάμεις δὲν διεμαρτυρήθησαν ἐπὶ τῇ καταλύσει τοῦ βασιλέως, οἱ δὲ Ἄγγλοι φιλελεύθεροι διὰ στόματος τοῦ Ῥώσσελ ἐδήλωσαν συμφώνως πρὸς τὰς ἀρχὰς τῶν Οὐίγων τοῦ 1688 τὰς προσφιλεστάτας εἰς τὸν πολιτευτὴν τοῦτον, ὅτι ἡ Ἑλλάς, ἅτε «οὔσα ἀνεξάρτητον ἔθνος» ἔχει τὸ δικαίωμα «τῆς μεταβολῆς τῆς κυβερνώσης δυναστείας διὰ καλοῦς καὶ ἰκανοῦς λόγους».

Καὶ ἡ μὲν ἀγγλικὴ κυβέρνησις, ἡ πάντοτε ὑπάρξασα αὐστηρὰ πρὸς τὸν Ὄθωνα, ἐπίστευεν, ὅτι ὑφίσταντο τοιοῦτοι λόγοι. Ἀλλ' ὁ χρόνος ἐμετρίασε τὴν περὶ τοῦ πρώτου βασιλέως τῆς Ἑλλάδος κρίσιν τῆς ἡμέρας ἐκείνης. Καὶ ὅτι μὲν ὁ Ὄθων ὑπῆρξε μέγας ἡγεμὼν οὐδεὶς δύναται νὰ ἰσχυρισθῇ, ἀλλ' ὅτι ἦτο κακὸς ἀνὴρ, οὐδ' ὁ χεῖριστος τῶν ἐχθρῶν αὐτοῦ θὰ ἠδύνατο νὰ βεβαιώσῃ. Τὰ σφάλματ' αὐτοῦ ὑπῆρξαν σφάλματα χαρακτῆρος ἀσθενοῦς καὶ σχολαστικοῦ, ἐξαντλουμένου περὶ τὰς λεπτομερείας καὶ ἀνικάνου νὰ προβῇ εἰς ἀποφάσεις ταχείας· ἡ δὲ ἀτυχία αὐτοῦ ὑπῆρξεν, ὅτι δὲν εἶχε διάδοχον. Ἄν εἶχε κυβερνήσει τὴν χώραν αὐτοῦ ὀλιγώτερον καὶ εἶχεν εὐλογηθῇ δι' ἀπογόνων, θὰ ἦτο δυνατὸν, ὅπως οἱ γόνοι αὐτοῦ καθέζωνται ἀκόμη ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ θρόνου. Ἀλλ' ὁ χρόνος ἔτι μᾶλλον κατέδειξε σαφῶς τὴν θερ-



Ἡ ἐν Μονάχῳ ἐκκλησία τῶν Θεατίνων ὅπου ὁ τάφος τοῦ Ὄθωνος.

μὴν αὐτοῦ, καίτοι ἐν τισι περιστάσεσιν ἀσύνετον, φιλοπατρίαν. Ἔτι καὶ κατ' αὐτὴν τὴν διαμονὴν αὐτοῦ ὡς ἐξορίστου ἐν Βαμβέργῃ, ὅπου ἀπέθανε τῷ 1867, ἐξηκολούθησε νὰ φέρῃ τὴν ἑλληνικὴν ἔνδυμασίαν καὶ ἐνδιαφέρεται περὶ τῶν τυχῶν τῆς Ἑλλάδος. Καὶ οἱ πρότεροι δ' αὐτοῦ ὑπήκοοι ἀνεγνώρισαν γενναιοφρόνως τὰς ἀρετὰς αὐτοῦ. Ἡ νεωτέρα ἑλληνικὴ λογοτεχνία παρέστησεν αὐτόν τε καὶ τὴν σύζυγον ἐπὶ τὸ εὐνοϊκώτερον· ὁ υἱὸς ἑνὸς τῶν πρωτοστατησάντων ἐν τῇ ἀνατροπῇ αὐτοῦ παρεδέχθη, ὅτι ἴσως ἢ ἔξωσις αὐτοῦ ὑπῆρξε λάθος, καὶ Ἕλλην πολιτευτὴς ὠμολόγησεν, ὅτι εἶχεν ἐπισκεφθῆ ὡς τόπον προσκυνήματος τὸν τάφον τοῦ βασιλέως ἐν τῇ κατὰ τὸ Μόναχον ἐκκλησίᾳ τῶν Θεατίνων καὶ ἔστη βεβυθισμένος εἰς σκέψεις παρὰ τὰ τελευταῖα λείψανα ἑνὸς ἐξ ἐκείνων, οἵτινες οὐδέποτε ἔπαυσαν ἀγαπῶντες τὴν Ἑλλάδα.